

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192305

UNIVERSAL
LIBRARY

प्रकाशमाला पुष्प ८ वें.

स्वदेशी समाज

“ डॉ. रविंद्रनाथ टागोर यांच्या ' स्वदेशी
समाज ' या इंग्रजी पुस्तकाचा सुंदर मराठी
अनुवाद ”

— प्रथमावृत्ती —

१९४०

अनुवादक

सानेगुरुजी एम्. ए.

किंमत १० आणे.

प्रकाशक:—

रामभाऊ भोगे.

प्रकाशमंदीर, बळीराम पेठ,

जळगांव, पू. खा

मुद्रक:—

बाजीराव लक्ष्मण कुळकर्णी

न्यू श्रीकृष्ण प्रिंटिंग प्रेस

जळगांव पू. खा.

नवी पेठ २८६.

सादर करतांना—

प्रकाशमालेचें ८ वें पुष्प वाचकांना सादर करतांना आन्हास आनंद होत आहे. जगडिस्त्र्यात कवि डॉ. रविंद्रनाथ टागोर यांच्या ‘ स्वदेश समाज ’ या पुस्तकाचा हा मराठी अनुवाद महाराष्ट्रांचें आवडते लेखक व भावनाप्रधान कवि सानेगुरुजी यांचे प्राप्तादिक लेखणींतून उतरला असल्यामुळे त्याबद्दल अधीक लिहिण्याची आवश्यकताच नाही. मालेच्या सर्व पुष्पांचें स्वागत मराठी वाचकांनीं आजवर मोठ्या प्रेमानें केलें असल्यानें या पुष्पाचेंही स्वागत नितक्याच प्रेमानें केलें जाईल अशी आमची पूर्ण श्रद्धा आहे. शिक्षकांनीं विद्यार्थ्यांच्या हातांत हा निबंध संग्रह दिल्याग संस्कारक्षम अशा तरुणांचे चारित्र्य वर्धनास हातभार लागणार आहे.

प्रस्तुत निबंध “ काँग्रेस ” साप्ताहिकांत क्रमशः प्रसिद्ध झाले होते. त्याचेच पुनर्मुद्रण करून दिल्याबद्दल ‘ अरविंद ’ छापखान्याचे आझी अत्यंत आभारी आहोंत.

रामभाऊ भोळे

प्रकाशक प्रकाशमाला.

अनुक्रमणिका.

१ स्वदेशी समाज	पृष्ठ ५
२ हे सारे कसे घडवून आणावयाचे.	३९
३ सर्वांचा मिळून एकच राष्ट्रीय पक्ष होऊ दे.	६९
४ विशाल भारतात पूर्व-पश्चिमेचा संगम.	९७

स्वयंछपाईचें साधन

खाजगी अगर सार्वजनिक, संस्था, शाळा

— कचेऱ्या वगैरेसाठीं उपयुक्त —

पुणें औद्योगिक, प्रदर्शनांत सुवर्णपदक

देऊन गौरविलेला

सायंटिफिक डुप्लिकेटर

निराळा कागद, टाक अगर शाई लाव-

ण्याची गरज नाही. अगदी स्वस्त

किं. रु. ६ ते १८ आकाराप्रमाणें.

दोन आप्याची तिकीटें पाठवून माहितीपत्रक मागवा.

एजंट्स:- दळवी ब्रदर्स, जळगांव पूर्व खानदेश

अनुवादकाचें निवेदन.

१९३२ सालीं धुळ्याच्या तुरुंगांत Greater India हें रविंद्रनाथांच्या चार निबंधांचें पुस्तक मिळालें. त्या इंग्रजी भाषां-
तराचें हें भाषांतर आहे. या बंगाली पुस्तकाचें नांव स्वदेशी-समाज
असें आहे. गुजराथींत याच नांवानें त्याचें भाषांतर प्रसिद्ध आहे.
या चार निबंधांतील पहिल्या निबंधाचें नांव “ स्वदेशी-समाज ”
असें आहे. त्यामुळें तेंच नांव पुस्तकास दिलें गेलें असावें.

हे निबंध बंगभंगाच्या चळवळीनंतर लगेच लिहिलेले
आहेत. दुसरा निबंध १९०५-६ मधील, तिसरा निबंध
१९०८ मधील व शेवटचा १९०९ ते १० मधील आहे.
तीसपन्तीस वर्षांपूर्वी लिहिलेले हे गंभीर निबंध आजहि अत्यंत
जखरीचे असे आहेत. १९३४ सालीं मुंबईस भरलेल्या राष्ट्रीय-
सभेच्या वेळेस आचार्य काकासाहेब काळेकर मला म्हणाले
“ तुमच्या इतर पुस्तकांपेक्षां ‘ स्वदेशीसमाज ’ याचा अनुवाद
आधीं प्रसिद्ध करा. त्यांतील विचार सर्वत्र गेले पाहिजेत. ”
काकासाहेबांसारख्या थोरांचे ज्या निबंधाविषयीं हें मत आहे, ते
निबंध खरोखर किती अमोल असतील नाहीं ? परन्तु मला ते
निबंध आतांपर्यंत प्रसिद्ध करितां आले नाहींत. पू. विनोबाजींचीं

पवित्र गीताप्रवचने कांप्रेसपत्रांतून प्रसिद्ध केल्यावर हे निबंध मी त्यांतून प्रसिद्ध केले. अनेकांना ते आवडले. आज पुस्तकचानें ते बाहेर काढित आहे.

रवींद्रनाथ ट्रेफे कवि आहेत. प्रज्ञा व प्रतिभा यांचा दुर्लभ संगम त्यांचें ठायीं होऊन ते महाकवि बनले आहेत. या निबंधांतून तीन गोष्टी त्यांनीं प्रामुख्याने मांडल्या आहेत. स्वराज्य स्वावलंबनाने व त्यागाने मिळेल ही पहिली गोष्ट. त्याभाठीं राष्ट्र-व्यापक संघटना करून तिच्या द्वारा सर्वत्र मेळा व प्रचार करून जनता जागृत करणें ही दुसरी गोष्ट. तिसरी गोष्ट म्हणजे सर्वांना प्रेमानें नांदवण्याचा महान् भारतीय प्रयोग.

त्या वेळेस हे निबंध छिन्निले गेले त्या वेळेस राष्ट्रांत भिक्षांदेहि कारणान एक राजकीय पक्ष व दुसरा प्रभुत्व जहाल पक्ष असे दोन पक्ष होते. रवींद्रनाथांनीं त्या वेळेस सांगितलें “ भिक्षांदेहि त्याज्य आहे. त्या बरोबरच केवळ आदळ आपट करणें म्हणजेहि नामर्थ्य नव्हे. ” त्यावेळच्या राष्ट्रीय मर्मतून इंद्रजीतून व्याख्यानें व्हावयाचीं. जननेशीं संघ नमावयाचा. राष्ट्रीय संस्था कशी असावी याचे विचार या निबंधांतून मांडलेले आहेत व आज ते महात्मागांधींच्यामुलें प्रत्यक्षांत आले आहेत. राष्ट्रीयसभा आज जनतेची झाली आहे. हिंदातून कारभार होऊं लागला आहे. ग्रामीण जनतेतही राष्ट्रीयसभा भरते. तेथें ग्रामोद्योग,

त्यादी, शिक्षण वगैरेंचीं प्रदर्शनें असतात. तेथें कायचा साकार असतो. पोवाडे, सुंदर नृत्य, यांचाहि अंतर्भाव होतो. अशा रितीनें जनतेत आपण जात आहोंत. ठायींठायीं आश्रम स्थापले गेले आहेत. त्यांचे मार्फत सेवा होत आहे. जनता या आश्रमांस महाय्य करीत आहे. रविंद्रनाथांच्या कल्पना महात्मार्जांनीं मूर्ति-मंत केल्या आहेत. स्वावलंबी बनून, सेवेनें जनतेत जागृति करून स्वाय्य संपादणाचा हा विवायक मार्ग आहे;

रविंद्रनाथांनीं भारताचें भवितव्य जें सांगितलें आहे तेंहि भव्य व उदात्त आहे. भारताच्या इतिहासांतील सोनेरी सूत्र कोणतें ? या हिंदुस्थानांत नाना जाती व्रमाति, नाना धर्म व नाना संस्कृति आणून तो भारतमाग्य विघाता एक महान् प्रयोग करूं पहात आहे. जगांतील सर्व धर्म व सर्व संस्कृति येथें संय-मानें नांदवून एक दिव्य संगीत निर्माण करणार आहे. भारतीय उद्यानांत हीं भिन्नभिन्न संस्कृतींचीं फुलें फुलतात व संमिश्र सुगंध येथें द्रव्यलेल. या सर्वांची मिळून शतरंगी, शतगंधी भारतीय संस्कृति वनेल. भारत जगाला भिन्नतेत अभिन्नता कशी पहावी नें शिकवील. यासाठीं हा भारत जगला आहे. आज हिंदु मुसलमान परस्परांचे शत्रू होऊं पहात आहेत. हिंदूंचाच हिंदु-स्थान कोणी म्हणत आहेत तर हिंदुस्थानांत एक स्वतंत्र पाकस्थान निर्मू असें मुसलमान म्हणत आहे.

भारताच्या इतिहासाचा आत्मा अशांना मिळालेला नाही. भारतमाता सर्वांना जवळ घेऊन नांदवण्याचा प्रयोग प्राचीन-कालापासून करीत आहे. त्या दैवी प्रयोगांत सामील होऊं तरच तरणोपाय आहे. जोपर्यंत हा महान् प्रयोग दृष्टीसमोर ठेऊन तदनुरूप आपले सारे उद्योग चालणार नाहीत तोपर्यंत आपली कष्टदशा नष्ट होणार नाही. असें हा महान् कावे, हे गुरुदेव बाहु उभारून पुकारून पुकारून सांगत आहेत.

सर्व धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ॥

हिंदुधर्म, मुसलमानधर्म असल्या गोष्टी जरा दूर करून सर्वांना नांदवूं पाहण्याचा भारतमातेचा महान् धर्म, हा देवदत्तधर्म तोच आपला धर्म करूं या. माणुसकीच्या अशा महान धर्मांत सर्व धर्मांचें सार येऊनच जातें. माणुसकी असेल तर धर्म आहे. माणुसकीविहीन धर्म धर्मच नव्हे. असा रविंद्रनाथांचा संदेश आहे. ३० वर्षांपूर्वी तो त्यांनीं दिला. आतां तरी तो ऐकूं या व भारताचें भाग्य फुलवूं या.

सानेगुरुजी

स्वदेशी समाज.

: निबंध १ ला.

आपल्या देशांत राजा लढायी करी, परचक्रापासून रक्षण करी व कायद्याची अंमलबजावणी करी. परन्तु बाकीच्या सर्व गोष्टी समाजच करीत असे. पाणीपुरवठ्यापासून तों ज्ञानदानापर्यंतचीं सारीं कामें समाजच संपादी. शेंकडों राजे येत व जात. परन्तु हा सामाजिक धर्म नष्ट होत नसे. अत्यंत सुलभतेनें व स्वाभाविकपणें हीं सेवाकर्में होत असत. राजे एकमेकांशीं सारखे लढत. परन्तु मंदिरे उभारलीं जात, प्रवाश्यांसाठीं धर्मशाळा बांधल्या जात, विहिरी तलाव खोदले जात, पंतोजी शिकवीत असत, रामायण वाचलें जात असे, कथाकीर्तनें सुरू असत. सामाजिक जीवन बाह्य मदतीवर, कोणा सरकारावर अवलंबून नसे. आपण केवळ परावलंबी पशू बनत नसूं. बाहेरच्या स्वाय्याशिकाऱ्यांनीं, राजघराण्यांच्या येण्याजाण्यांनीं, ही सामाजिक जीवनांतली प्रशांत व सुंदर स्वतंत्रता नाहीशी होत नसे.

परन्तु आज कोठें आहे ती स्वाधीनता ? आज पाणीपुरवठा नाही, रस्ता चांगला नाही, गांवांत शाळा नाही, म्हणून आपण रडत बसतो. आपल्या या सर्व गाऱ्हाण्यांचें जें मूळ त्याकडे आपण लक्ष दिलें पाहिजे. आपण लक्ष देऊं तर आपणांस वाईट वाटेल. सार्वजनिक जीवनांत अतःपर आपलें मन रमत नाही. तें कोठें तरी बाहेर चाललें आहे असें आपणांस दिसून येईल.

एखाद्या गांवाजवळून वाहणाऱ्या नदीनें जर आपला प्रवाह बदलला तर त्या गांवाचें भाग्य नाहीसें होईल. तेथील मळे, तेथील बागा दिसणार नाहीत. तें गांव ओसाड पडेल. घुबडे व वटवाघळें फक्त दिसूं लागतील. नदीच्या प्रवाहाचें जसें हें महत्त्व आहे, तितकेंच किंबहुना अधिक मानवी मनःप्रवाहाचें आहे. आपल्या विचारांचा प्रवाह पूर्वी सामाजिक जीवनांत रमत असे. त्यामुळें खेड्यांपाड्यांतील वृक्षराजीत आनंद, समाधान व शांती हीं निर्दोष व पवित्र राहिलीं होती. परन्तु जनतेचें चित्त आतां भटक्या मारुं लागलें आहे. खेड्यांना सोडून तें दूर जाऊं लागलें आहे. त्यामुळें खेड्यांतील तळीं गाळानें भरून गेलीं, मंदिरे पडून गेलीं. खेड्यांत ना आनंद, ना कांहीं.

आतां सरकारनें पाण्याची सोय करावी, सरकारनें आरोग्याची व्यवस्था करावी, सरकारनें शिक्षण

द्यावें, अशाप्रकारें सरकारचे दारांत आपण भीक मागत आहोंत. पूर्वीचें वैभवशाली झाड आज वरून मदतीचे चार थेंब मिळतात का अशी आशाळभूतपणें वाट पहात आहे. आपली ही याचना कोणी थोडी-फार पुरविली तरी त्यांत काय शोभा ?

इंग्लंडमध्ये सरकार ही मुख्य व सर्वश्रेष्ठ संस्था आहे. आपल्या देशांतील राजशक्ति व इंग्लंड मधील राजशक्ति यांत फार भेद होता. लोकांच्या सुस्थितीची मुख्य जबाबदारी इंग्लंडमध्ये सरकारवर असते. तसें हिंदुस्थानांत नसे. असलीच तर फार थोडी असे. जे ऋषिमुनि समाजास मोफत शिकवीत त्याचें रक्षण व पोषण राजांना करावें लागत नसे असें नाहीं. परन्तु त्याची मुख्य जबाबदारी गृहस्थांवर असे. राजानें मदत दिली नाहीं, किंवा राजाच नसला, तरी समाजांतील मुख्यमुख्य गोष्टींस त्यामुळें धोका पोंचत नसे. पाण्याची सोय राजा करीत नसे असें नाहीं. परन्तु इतर संपन्न लोक ज्याप्रमाणें आपलें कर्तव्य मानीत, तसेंच तें राजाहि मानी. राजानें हयगय केली तरी जलसंचय नाहींसे होत नसत. तलाव कोरडे पडत नसत. पाठशाळा बंद पडत नसत. कारण मुख्य आधार राजा नसून गृहस्थ असे.

इंग्लंडमध्ये प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःचीं सुखें, स्वतःची करमणूक, स्वतःचा स्वार्थ ही संपादण्यांत

कोणताही प्रत्यवाय नाही. सार्वजनिक कर्तव्यानीं ते बांधलेले नाहीत. महत्त्वाच्या साऱ्या जबाबदाऱ्या तेथें सरकारवर आहेत. आपल्या देशांत राजावर फार जबाबदारी नसे. राजा कसा आहे याची फिकीर जनता फार करीत नसे. कारण आपलें सार्वजनिक जीवन ते राजावर अवलंबून ठेवीत नसत. सारी जबाबदारी समाज पार पाडी. ही जबाबदारी समाजांतील निरनिराळ्या घटकांवर नीट सोंपविलेली असे. श्रमविभागाची ही भारतीय पद्धति फार कार्यक्षम व अत्यंत आश्चर्यकारक अशी होती.

यामुळें आपल्या जीवनांत सर्वत्र धर्म भरून राहिला होता. संयमाचा अभ्यास प्रत्येकास करावा लागे. यावरून एक गोष्ट आपल्या ध्यानांत येईल कीं, भिन्नाभिन्न संस्कृतींत जीवन निरनिराळ्या स्वरूपाचें असतें. एका संस्कृतींत राजकीय संस्थेला जें स्थान तेंच दुसऱ्या संस्कृतींत असेल असें नाही. लोकहिताची जबाबदारी ज्या संस्थेवर तेथें राष्ट्राचें हृदय उडत असतें. तेथें घाव पडेल तर तो वर्मा पडला असें होऊन समाज निर्जीव होईल; राष्ट्रास प्रेतकळा येईल. इंग्लंडमध्ये सरकार ही संस्था मुख्य. तर आपल्याकडे समाज ही संस्था मुख्य. इंग्लंड वांचविणें म्हणजे इंग्लंडमधील सरकार वांचविणें. हिंदुस्थान वांचविणें म्हणजे आमची समाजाची घडी वांचविणें. इंग्लंडमध्ये

म्हणून सरकार अत्यंत दक्ष राहते. आणि इंग्रजांनी हिंदुस्थानांत काढलेल्या शाळांत शिकून आपलीहि अशी समजूत होत आहे कीं बेफिकीर असणाऱ्या येथील सरकारी अंमलदारांस मधूनमधून जागें करणें एवढेंच हिंदी माणसाचें काम ! परन्तु दुसऱ्याला औषध पाजून माझा रोग हटणार नाही. ही साधी गोष्टहि न कळण्याततकी आपला केविलवाणी स्थिति आज झाली आहे.

चर्चेची व वादविवादाची आपणांस फार हौस. परन्तु चर्चेनें पाऊल पुढें पडेल असें मात्र नाही. इंग्लंडमधील सरकार आज कित्येक वर्षे उत्क्रान्त होत आहे. लोकांच्या सदिच्छेवर तें चाललें आहे. वादविवादानें त्यांच्या स्थितिप्रित आपण पोंचू शकणार नाही. आपल्या देशांतील हल्लींच्या सरकारचा आपल्या सामाजिक रचनेशीं यत्किंचि—तहि संबंध नाही. अशा या परकी सरकारापासून आपण जितकें जितकें अपेक्षूं, तितकें स्वातंत्र्याचें मोल आपणांस दिलें पाहिजे. जितकी त्याच्यापासून अपेक्षा करूं तितके त्याचे गुलाम होऊं. ज्या ज्या गोष्टी सरकारनें कराव्या असें आपण म्हणूं त्या करण्याची आपली शक्ति आपण गमावून बसूं. आणि जी दुर्बलता पूर्वी आपल्या समाजांत नव्हती ती आपल्या अंगीं येऊन बसेल. केवळ सरकारच्या तोंडाकडे पाहणारे आपण होऊं.

पूर्वी मोंगल अमदानींत बादशहा अनेकांना सरदार बनवी, त्यांना पदव्या, सरंजाम देई. परन्तु या दरबारी मानपानांनै सरदारांचें समाधान होत नसे. ज्या समाजांत आपण जन्मलों त्या समाजानें आपणांस शाबासकी द्यावी असें त्यांना वाटे मोठ्यांतला मोठा मान दिल्लीच्या दरबाराकडून मिळणारा नव्हे तर माझ्या समाजाकडून मिळणारा, हें तो ओळखी. तो मान मिळविण्यासाठीं आपल्या जन्मग्रामांतील चंद्रमौळी झोपड्यांसमोर येऊन त्याला उभें राहावें लागे. दिल्लीदरबाराचा मान मिळाला, परन्तु स्वजनांनीं जर उपेक्षा केली तर ते सरदार खट्टू होत. बादशहा त्यांचा सम्राट् नव्हता, स्वदेशी समाज हा त्यांचा खरा सम्राट् होता. समाजाकडून मिळालेला स्तुतीचा एक शब्द बादशहाच्या पदकांपेक्षां त्यांना सहस्रपट अधिक मोलाचा वाटे. स्वजनांनीं कौतुक केलें तर त्यांच्या अंगावर मूठभर मांस चढे. राजधानींतील वैभवानें ते आपल्या जन्मग्रामांस विसरत नसत. स्वतःच्या समाजाबद्दलच्या प्रेममय व कर्तव्यमय भावना ते हृदयांशीं धरून ठेवित. त्यामुळें खेडीं कधीं कंगाल झालीं नाहींत. पाण्याचें दुर्भिक्ष पडलें नाहीं. खेड्यांतील जीवनयातेंत मानवी संस्कृतीचीं सर्व अंगां दिसून येत असत.

परन्तु आज परिस्थिति पालटली आहे. आज

स्वजनांनीं केलेल्या गौरवाचें महत्त्व आपणांस वाटत नाही. आज परकी सरकारने दिलेल्या पदव्या आपणांस भूषणाच्या वाटतात. स्वजनांच्या स्तुतीची मला पर्वा नाही. म्हणून त्याच्या सेवेतहि मी रमत नाही. आज सरकार आम्हांस अमुक करा, तमुक करा असें सांगेंत. आपण होऊन स्वजनसेवेच्या गोष्टी आपल्या शिरावर आनंदानें घ्याव्या असें आपणांस वाटत नाही. या गोष्टी सहजपणें करावयास लावणारी ती पूर्वीची स्फूर्ति, तो बंधुभाव, सारें आज लोपलें. स्वजनसेवेचा जन्मसिद्ध हक्क आज गोऱ्या माणसाला आपण विकला आहे.

माझ्या म्हणण्याचा गैरसमज नका करूं. प्रत्येकानें खेड्यालाच चिकटून बसावें, ज्ञानासाठी वा कीर्तीसाठी बाहेर जाऊं नये, असें नाही मी म्हणत. आज आपल्या लहानश्या घरट्यांतून आपण बाहेर ओढले गेलों आहोंत. आपली बुद्धि जागृत झाली आहे. चौफेर आपण दृष्टी ठेवूं लागलों आहोंत. विचार वाढत आहे. कार्यक्षेत्रें वाढून मनाचा विकास होत आहे. हें सारें ठीक. ज्या परिस्थितीमुळे हें होत आहे तिचे ते उपकारच आहेत. परन्तु यामुळे आपल्या सामाजिक संबंधाची उलटापालट होतां कामा नये. कितीहि झालें तरी बाहेरचें तें बाहेरचें व घरचें तें घरचें. मनुष्य कमावण्यासाठी बाहेर जातो, परन्तु तो घर विसरत नाही. आपल्या बुद्धीच्या

शक्तीचा उत्कृष्ट उपयोग व्हावा म्हणून आपण स्वतःशी सदैव प्रामाणिक असले पाहिजे.

परन्तु आपल्या सभापरिषदांतून काय दिसते? आपल्या सर्व जीवनाची आज उलटापालट झालेली दिसून येते. इंग्रजी शिकलेले तेवढे आपले असे वाटू लागले आहे. शिकलेल्यांची एक स्वतंत्र जात जणु आपण बनवितों. परन्तु जोंपर्यंत लहानापासून थोरापर्यंत, रावापासून रंकापर्यंत, सर्व समाजार्थी आपण एकरूप होत नाही तोंपर्यंत राजकारण म्हणजे केवळ बडबड आहे. आपल्या चर्चांतून बहुजनसमाज वगळला जातो. त्यांच्यांत आणि आपल्यांत एक प्रचण्ड पहाडच जणु आपण उभा केला आहे. इंग्लंडचे हृदय जिंकून घेण्याचे आपण प्रथमपासून प्रयत्न चालविले. तितकेच प्रयत्न जर स्वजनांचे हृदय जिंकण्यासाठी केले तर? इंग्लंडचे हृदय जिंकण्यापेक्षा आपल्या स्वदेशाचेच हृदय जिंकणे हीच गोष्ट अधिक मोलाची व महत्त्वाची आहे.

सर्व जनतेच्या हृदयाचे ऐक्य करणे हे राजकीय आकांक्षाचे अंतिम ध्येय आहे. परकीयांचे हृदय जिंकून घेण्यासाठी केलेल्या खटपटींना राजकारण नांव देणे, असला प्रकार या आपल्या दुर्दैवी व अभागी देशांतच फक्त पहावयास मिळेल ! स्वजनांचे हृदय जिंकणे हे पहिले कर्तव्य

आहे. हें खरें राजकारण. आणि यासाठीं सर्व परकी पद्धतीचा आपण त्याग केला पाहिजे. आपल्या सर्व व्यवहारांत परका पद्धतीचें स्तोम माजलें आहे. अशानें स्वजनांच्या हृदयाजवळ जातां येणार नाहीं. मायभूमीच्या हृदयाशीं घेऊन जाणारे ते जुने स्वदेशी मार्ग सुदैवानें अद्याप मोकळे आहेत. ते मार्ग पुन्हां आपलेसे करूं या.

आपला संदेश जर सर्व देशाला आपणांस द्यावयाचा होता तर त्यासाठीं काय केलें पाहिजे होतें ? इंग्रजी पद्धतीच्या टेबल खुच्याच्या पारेषदा भरविण्याऐवजीं आपण मोठमोठे मेळे भरविले असते. या मेळ्यांतून गाणीं, खेळ, उत्सव, प्रवचन, कीर्तन, कुस्त्या वगैरेंचा अंतर्भाव केला असता. खड्यापाड्यांतून हजारों लोक तेथें धांवून आले असते. त्या ठिकाणीं बाजार भरविले असते, प्रदर्शनें मांडलीं असतीं, शेंकडों स्वदेशी वस्तु ठेविल्या असल्या. कवि, चित्रकार, शाहीर, यांना तेथें बाक्षिसें ठेवलीं असतीं. सर्व राष्ट्रांत त्यांचा गौरव केला असता. आरोग्याचीं सदीप व्याख्यानें कराविलीं असतीं. शेतकीच्या गोष्टी सांगितल्या असल्या. स्वभाषेंत राष्ट्रहितासंबंधींच्या नाना प्रश्नांचा खल केला असता.

आपले कोट्यावधि बंधू खेड्यांतून पसरलेले आहेत. खेड्यांतील जनतेची बाहेरच्या विशाल जीवनाविषयीं असलेलीं तहानभूक या मेळ्यांच्या द्वारे तृप्त

केली जाई. मेळ्यांतून बाहेरचें विविध असें वाढतें, विराट् जीवन त्यांना दिसे. खेड्यानें मेळा बोलावणें म्हणजे बाहेरच्या विशाल जगाला आपल्या चंद्र-माळी झोपडींत आमंत्रण देणें होय. खेड्यांत असा मेळा भरला म्हणजे जनतेचें हृदय उचंबळे. संकुचितपणा नाहीसा होई. बाहेरच्या जगाच्या स्वागतार्थ सारें खेडें एका दिळानें उभें राही. पावसाळ्या-मध्ये नद्या, नाले, ओहोळ भरून जाऊन एकमेकांस भेटतात. त्याप्रमाणें महान् मेळ्याचे प्रसंगी खेड्यां-तील जनता आपसांत एक होऊन या विश्वगंगेस मिळे.

मेळा ही आपल्या देशांतील अभिजात अशी संस्था आहे. टेबलखुर्च्याची कोरडी सभा बोलाविली तर अनेकांना शंका व संशय येतात. जनतेचीं अंतःकरणें तेश्चें चटकन् फुलत नाहींत. परन्तु मेळे पहावयास येणारे मोकळ्या मनानें येतात. संशय दूर राहतात. हिंदुस्थानांत असा एकहि जिल्हा नाही की ज्यांत निरनिराळ्या वेळीं, वर्षांतील निरनिराळ्या दिवशीं योग्य अशा ठिकाणीं मेळे भरत नाहींत. शेंकडो ठिकाणीं यात्रा भरतात. त्यांच्या वेळा व त्यांचीं स्थानें यांचें टिपण आपणाजवळ हवें. या यात्रांच्या मार्गानें, तेथील मेळ्यांच्या मार्गानें बहुजनसमाजाच्या हृदयांत आपण शिरलें पाहिजे. या मार्गाचा आपण शीघ्र स्वीकार करूं या.

पुढारी जर कोरेड्या व पोकळ राजकारणाचा

शपथपूर्वक त्याग करून या यात्रांतून व मेळ्यांतून नवीन विचार, नवीन कल्पना, नवीन ध्येयें घेऊन जातील तर नव चैतन्य उत्पन्न होऊन राष्ट्राची फार लौकर जागृति होईल. या मेळ्यांतून हिंदु-मुस्लीम ऐक्य, अस्पृश्योद्धार, शिक्षण, आरोग्य, रस्ते, पाणीपुरवठा, गायरानें, इत्यादि लहानमोठ्या गोष्टीसंबंधीं संवाद करतील, गाणीं रचतील, तर हां हां म्हणतां राष्ट्र उभें राहील.

कार्यकर्त्यांचा एक संघ असे मेळे तयार करून जर या जिल्ह्यांतून त्या जिल्ह्यांत असा फिरूं लागेल, पोवाडे, गाणीं, नकला, संवाद, कुस्त्या, खेळ, सदीप व्याख्यानं, वगैरे सरंजाम बरोबर बाळगील तर पैशाचा प्रश्नहि सहज सुटेल. या मार्गानें थोडी फार मदत मिळून, संघाचा खर्च निघून, थोडा फार फायदाहि उरेल. या उरलेल्या पैशांचा उपयोग जर राष्ट्रकार्याकडे केला तर जनता व मेळे करणारे यांच्यामध्ये सेवेचें अभंग व बळकट बंधन निर्माण होईल. कार्यकर्ते व जनता यांच्यांत असा हा स्नेह-संबंध एकदां जडला म्हणजे मग बहुमोल राष्ट्रजागृतीचीं अनेक कामें ते करून घेऊं शकतील.

पूर्वीं संस्कृतीचें शिक्षण अशा यात्रांतून व उत्सवांतून मिळे. परन्तु हल्लीं तसें दिसून येत नाहीं. यात्रांतील, उत्सवांतील गंभीरता, सदभिरुचि जात चालली. पुष्कळ वेळां यात्रांतून तमाशे व तगतरात्र

यांचेंच प्राबल्य दिसतें. मारुतिजन्माला, रामजन्माला तमाशे करतात. ही सुकून गेलेली संस्कृतिगंगा नवीन विचारप्रवाहानें युक्त करून भगीरथ प्रयत्नांनीं तरुण कार्यकर्ते जेव्हां खेड्यांत नेऊन ओततील, तेव्हांच राष्ट्राला नवीन कळा चढेल.

खेड्यांतील तळीं सुकलीं, पाण्याचा दुष्काळ पडत चालला, रोगराई फैलावत चालली, मरणाचा सुकाळ झाला. ह्या बरोबरच खेड्यांतील सांस्कृतिक व नैतिक जीवनहि बहुतेक संपुष्टांत येऊं लागलें. पिण्याला शुद्ध पाणी नाही, मनाला शुद्ध विचार नाही. शरीराला रोग व बुद्धीला रोग. खेड्यांत स्वच्छ पाणी नाहा, त्याप्रमाणें खेड्यांतील यात्रा-उत्सवांत सात्त्विकता व शुद्धता उरली नाही. ज्या शेताचीं नीट निगा राखिली जात नाहीं तेथें सुंदर धान्य तर नाहींच होत, उलट विपारी तण मात्र माजतें. त्याप्रमाणे यात्रा-महोत्सवांचें होत आहे. ह्या संस्थांचा अधःपात न व्हावा असें वाटत असेल तर कळकळीच्या तरुण सवकांनीं तेथें घांवून गेलें पाहिजे. या संस्थांचा बचाव न करूं तर आपण माठे आपराधी ठरूं.

हे सारें सांगण्याचा हेतु एवढाच कीं पूर्वी ज्या स्वाभाविक व सहज रीतीनें आपण खेड्यांतील जनंतत मिसळत हातों, त्या मार्गाचा पुन्हां अवलंब व्हावा. जुन्या संस्थांत नवचैतन्य यावें. त्यांची

नीट संघटना व्हावी. त्यामुळे आपल्या देशाला अपरंपार फायदा होईल.

परकी सरकारकडे अर्जविनंत्या करण्याच्या उपायांवर ज्यांची श्रद्धा बसत नाही, त्यांना विरुद्ध पक्षाचे लोक निराशावादी असे संबोधितात. परन्तु माझे तर असे म्हणणे आहे की जो हताश व दुःखळा असतो, तोच दुसऱ्याच्या कृपेकडे जास्त आशेने बघत असतो. दुसऱ्याच्या दयेवर विसंबणे म्हणजेच खरी निराशा. गुह्यगे टेंकल्याशिवाय व हात जोडल्याशिवाय आपणांस कांहीं आशा नाही असे म्हणणाऱ्यांपैकी मी नाही. माझ्या देशावर माझी श्रद्धा आहे. माझ्या देशवांधवांच्या शक्ती-बद्दल मला आदर आहे. जर आपले आजचे ऐक्य हे खरे जिव्हाळ्याचे असेल, भारतवर्षाची जी खरी आंतरिक एकता, तिचा जीवनांतील साक्षात्कार म्हणून जर आपण आजची ऐक्याची भाषा बोलत असू तर आपणांस निराश होण्याचे कारण नाही. यश हे ठेवलेले आहे. परन्तु आपले ऐक्य जर खरे नसेल, आपल्यांत भेद पाडण्यासाठी परकीयांनी कोणाला अधिक देऊ करतांच ते ऐक्य सोडून जर परकी सत्तेस कोणी जाऊन मिळणार असतील तर मात्र यशाची आशाच नको. परकी सत्ताधान्यांची कृपा वा अवकृपा यांवर आपले ऐक्य विसंबून राहतां कामा नये.

भारताची खरी कार्यपद्धती कशी असे हे पाहणें प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे. या देशांत मुख्यतः जर कसला प्रयत्न पूर्वी केला जात असेल तर तो मनुष्यामनुष्यांमध्ये ओलावा निर्माण करण्याचा हाय. परस्परांत स्नेहसंबंध निर्मिण्यासाठीं भारतांत खटपटी केल्या जात. आपले संबंध दूरदूरच्याहि नातलागांशीं असत. मुलेंबाळें मोठीं झालीं तरी प्रेमसंबंध तसेच टिकत. शेजारी गांवकरी-मग तो कोठल्याहि जातीचा वा धर्माचा असो-त्याबद्दल आपणांस आपलेपणा वाटे. असे हे प्रेमसंबंध कायद्यानें जोडलेले नसत. ते हृदयाचे संबंध असत. ज्याच्या-ज्याच्याशीं म्हणून संबंध येई, त्याला आपण आपल्या मैत्रीच्या वर्तुळांत ओढून घेत असूं. मनुष्य म्हणजे केवळ यंत्र आहे, त्याच्यापासून आपला फायदा जास्तीत जास्त कसा करून घेतां येईल एवढेंच पाहावें अशी भारतीयांची कधींच दृष्टि नव्हती.

प्रेमाचे संबंध जोडीत जाणें हा आपला विशेष आहे. परिस्थितीप्रमाणें आपण आज जरी बदलत असलों तरी त्या बदलांतहि हृदयाचे संबंध, हृदयाचा ओलावा, आपल्या सर्व व्यवहारांत प्रामुख्यानें दिसतो. त्यामुळे व्यवहार बाजारी न होतां विशुद्ध व निर्मळ होतो. यामुळे कित्येक वेळां आपणांवर जबाबदारीहि जास्त पडते. केवळ जरूर म्हणून जीं बंधनें निर्माण होतात तीं तात्पुरतीं

असतात. धनी व नोकर यांच्यांतील संबंध जर केवळ व्यावहारिक गरजेचे असतील तर काम करावें व मजुरी घ्यावी एवढाच त्या संबंधाचा अर्थ राहिल. परन्तु जर त्या संबंधांत वैयक्तिक भावना ओतावयाची असेल तर दोघांवर अधिक जबाबदारी येते. त्या धनीनोकरांत सुखदुःखांत भागीदार होण्याचे संबंध उत्पन्न होतात व ते संबंध दोघांस कायमचे जोडतात.

आपण हल्लींच्या प्रचंड सभा परिषदा बोलावतो. तेथें स्वागतसत्कार करण्यांत स्थानिक कार्यकर्ते मग्न होऊन जातात. आलेल्या पाहुण्यांस तकलीफ पडूं नये, त्यांना सर्व प्रकारच्या सुखसोई मिळाव्या म्हणून आपण झटतो. व्यवहाराच्या बाह्य कामकाजांतही हृदय ओतून तो व्यवहार आपण सुंदर करतो. परिषदांत काय ठरलें यापेक्षा स्वागत कसे झालें, लोक कसे दिलदार होते, कशी सुंदर व्यवस्था होती, हेच विचार आपल्या हृदयांत राहतात, अधिक राहतात. पाश्चिमात्य पद्धतीनें भरलेल्या या सभा आमच्या पौर्वात्य हृदयाला मारूं शकल्या नाहीत. लोकांचें मनःपूर्वक स्वागत करणें हा आमचा राष्ट्रीय धर्म आहे. राष्ट्रीय सभांच्या बैठकांतून हा आमचा स्वभावच अधिक टिकणारें कार्य करितो. ठराव होतात व मरून जातात. वर्षभर त्यांचें नांवहि ऐकूं येत नाही. परन्तु प्रेमानें केलेलें स्वागत

हृदयांत राहतें. भारतीय ऐक्य निर्मिलें जातें.

प्राचीन काळीं गृहस्थास मोठ्या प्रमाणांत आदरातिथ्य करावयाचें असलें म्हणजे तो यज्ञ करी. आज यज्ञाचें स्वरूप बदललें. आज सभापरिषदांच्या रुपानें तें प्रकट होत आहे. या सभापरिषदांतून मानृभाषेचा उपमर्द करणाऱ्या भाषेतून भाषणें झालीं तरी भारतमाता खिन्न होत नाहीं. आलेल्या कोनाकोपऱ्यांतील माझ्या लेकरांचें मी स्वागत करीन, त्यांना माझ्याजवळची प्रेमळ मीठभाकर देईन, या विचारानें तिचें हृदय भरून येई. पुस्तकी पंडितांची, वाचाळ वाक्पटूंची, मनगटांत घडयाळें बांधून आलेल्या शिष्टांचीच फक्त सभा होण्या— ऐवजीं, जर त्या सभेंत रावरंक, खेडवळ व नाग—मर्क, आमंत्रित व निरामंत्रित सारे जमले असते व त्यांना समजेल असें कामकाज चाललें असतें तर भारत मातेला अधिक आनन्द झाला असता. अशा गजब्रजेलेल्या सभेंत लांब भाषणें व खंडीभर ठराव पास करतां नसते आले. परन्तु मातेच्या मंगल आर्शावादांची आपल्या शिरावर अभिकच वृष्टि झाली असती.

तें कांहींहि असो. आपलें सारें कामकाज नाट करूनहि शिवाय परस्पर प्रेमळ संबंधाची मधुरता जी एक असते, ती सोडून देण्यास भारतवर्ष तयार नाहीं. आपल्या ह्या स्वभावामुळेंच अनाथदुबळ्यांस

मदत करणें, मुलाबाळांच्या शिक्षणाची व्यवस्था करणें, वाटसरूंसाठीं धर्मशाळा बांधणें, रस्त्यावर विहिरी बांधणें, अशीं व इतर सार्वजनिक कामें आपण पार पाडीत असूं. हा सर्व स्वजनांचा प्रश्न असे. आज हीं पूर्वीची बंधनें जरी शिथिल झालीं असलीं, शिक्षणाची व्यवस्था, रस्तेदुरुस्ती, पाणी-पुरवठा इ० गोष्टी आपल्या भग्न समाजास आज जरी शक्य दिसत नसल्या, तरी निराश होण्याचें कारण नाहीं.

गृहस्थानें आपल्या घरापुरतें वा आपल्या गांवापुरतें पाहू नये. त्यानें विशाल दृष्टीनें व्हांवें. अशी हिंदुधर्माची शिकवण आहे. पंचमहायज्ञ करावे असें आपला धर्म सांगतो. पंचमहायज्ञ करावे असें ज्या गृहस्थास धर्म सांगतो, त्या गृहस्थाला आपले देशासाठीं कांहींच करतां येणार नाहीं का ? आपल्या देशाच्या नांवानें रोज मूठभर तांदूळ, रोज एक पाव-आणा आपणांस बाजूस काढून ठेवतां येणार नाहीं का ? आपल्या या थोर देशाविषयींचें जें ऐक्य तें कृतीत आणण्यासाठीं सर्वांनीं हातभार नको का लावावयास ? मूठभर धान्य, एक दिडकी हें का फार आहे ? ऋषींच्या तपोभूमींत, वीरांच्या कर्मभूमींत, देवांच्या या आवडत्या भूमींत एवढीशी अपेक्षा करणें म्हणजे का कठीण व्हांवें ? आपल्या देशांतील सार्वजनिक सेवेच्या सर्व कर्मांशीं आपला

संबंध नको का जोडायला ? आपली कामे आपण का परक्यावर सोंपवणार आणि आपण उदासीन राहणार ?

आपल्या देशांतील संपत्तीचा प्रवाह सारखा बाहेर चालला आहे म्हणून आपण रात्रंदिवस ओरडत आहोंत. परन्तु आपली मने स्वजनांपासून दूरदूर वहात चाललीं आहेत, ही गोष्ट त्याहून शतपट अधिक दुःखाची नाही का ? सरकारनें अमुक करावे तमुक करावे एवढे सांगण्यांतच फक्त आपली देशभक्ति का ? नाही. आपला हा स्वभाव नाही. दिवसभर कात्राडकष्ट करून जी चतकोर भाकर मिळेल, ती आपल्या दीनदुबळ्या भावांसह खाण्याची आपली सनातन संवय आहे. आणि असें करण्यांत आपण मोठा त्याग करतो असें आपल्या मनांतहि नसतें. अशा प्रेमळ व कष्टाळू भारतीयांस आपल्या मातेचें का ओझे होईल ? परकी माणसानें माझ्या मातेचें दैन्य हरावें म्हणून त्याच्या दारांत का आपण भीक मागत बसणार ? छे छे. आपणांस हें आवडणार नाही, आपल्या देशाचें ओझे प्रत्येकानें शिरावर घेतलें पाहिजे. यांत आपला मोक्ष आहे. मी माझ्यापुरता असें म्हणण्याचे दिवस गेले. व्यक्ति कितीहि क्षुद्र असो. तिची उपेक्षा अतःपर होतां कामा नये. अत्यन्त क्षुद्राचीहि अव-
हेलना होतां कामा नये. मातेची सेवा त्यालाहि

करूं दे, ती सेवा थोरच आहे.

आज जर एखाद्या तरुणाला म्हटलें “ जा व समाजसेवेस वाहून घे —” तर तो गोंधळांत पडेल. त्यानें कोणतें काम करावें, कोणाच्या जोरावर करावें ? त्यानें काय खावें, कोठें रहावें ? असे अनेक प्रश्न त्या तरुणाच्या डोळ्यांसमोर उभे राहतील. आपल्या कार्याची योजना एका व्यक्तीस करतां येणार नाहीं. यासाठीं संघटना हवी. एखादा आश्रम हवा. परंतु एखादी संस्था, एखादा आश्रम सुरू होतो. काम होऊं लागतें. परंतु पुढें काम टिकत नाहीं. याचें मुख्य कारण म्हणजे कार्यकर्ते संस्थेशीं एकरूप होत नाहीत. प्रत्येकजण आपल्यावरची जबाबदारी कमी कमी करीत जातो व संस्था लयाला जाते. अशांनें कसें होणार ? ज्या परकीयांना आपणांस तोंड द्यावयाचें आहे ते अत्यंत सुसंघटित व कार्यक्षम आहेत. त्यांनीं आपल्या भोंवतीं अनेक जाळीं पसरलीं आहेत. आपल्या देशांतील शाळांपासून तों दुकानांपर्यंत त्यांनीं आपली पाळे मुळें घुसडाविलीं आहेत. हें धृतराष्ट्रानें भीमाला दिलेलें आलिंजन आहे. हे कालियाचे कृष्णभोंवतीचे वेढे आहेत. या वेढ्यांतून, या मारक आलिंजनांतून मुक्त होण्यासाठीं स्वदेशी समाजानें खंबीरपणें उभें राहिलें पाहिजे. ढिलाई दूर केली पाहिजे. शिस्त, संघटना यांची बळकट कास धरून जो एक आपण पुढारी मानूं

त्याच्या भोंवतीं उभे राहिले पाहिजे. तो पुढारी आपल्या ऐक्याची खूण, तो आपल्या ऐक्याचा प्रतिनिधी. तो आपल्या ऐक्याचा सूर्य व त्याच्या भोंवतीं प्रदक्षिणा घालणारे आपण सारे ग्रहोपग्रह. त्याची आज्ञा शिरसा मान्य करणे व पूर्णपणे पाळणे यांत आपणांस कधींहि कमीपणा वाटतां कामा नये. कारण आपल्या स्वातंत्र्याचें खरें स्वरूप त्या नायकाच्या द्वारे, त्या महान् पुढार्याच्या द्वारे प्रतीत होत असतें.

असा जो हा समाजपति निवडावयाचा, राष्ट्रपति निवडावयाचा, तो कधीं उत्तमोत्तम असेल तर कधीं तसा नसेल. परन्तु समाजपति कसाहि असला तरी विघडत नाही. कारण तो कायमचें नुकसान करूं शकणार नाही. उलट सर्वोत्तम नायक जरा कमी उत्तम मिळाला तर त्यांत कल्याणच आहे. कारण आपण अधिक दक्ष व तत्पर राहूं. आपल्या त्या प्रतिनिधीच्या शक्तींत जनता स्वतःची शक्ति पाहील व समाज अजिंक्य होईल. या समाजपतीच्या हाताखालीं दुसरे दुय्यम पुढारी असतील. ते देशाच्या निरनिराळ्या भागांत कार्य करतील. त्या त्या भागांत जीं जीं जरूरीचीं व चांगलीं कामें करावयाचीं त्यांबद्दल ते जबाबदार असतील, त्या कामांबद्दल ते समाजपतीला जाव देतील.

समाजांतील प्रत्येक व्यक्तीचा धर्म झाला पाहिजे कीं देशासाठीं कांहींतरी वर्गणी रोज बाजूचा काढून ठेवणें. देशाचें स्मरण रोज हवें व स्मरणाची खूण म्हणून कांहीं त्याग हवा. हें रोजचें आह्मिक झालें पाहिजे. निरनिराळ्या उत्सव प्रसंगीं, लग्नमुंजी वगैरेचें वेळीं जो आपण खर्च करतो, त्यांतून कांहीं अंश देणगी म्हणून आपण काढून ठेवला पाहिजे. नित्याची देणगी व ही नैमित्तिक देणगी. या दोन्ही प्रकारच्या देणग्यांनीं आपल्या समाजाजवळ कार्यासाठीं भर-पूर पैसा उभा राहील. पूर्वी प्राचीन काळीं आपल्या देशांत मोठमोठे आश्रम, मोठमोठीं विद्यापीठें कशीं चालत ? लोक आपण होऊन ज्या देणग्या देत त्यांतूनच त्या भारत-भूषण संस्थांचे खर्च चालत. त्याच आपल्या देशांत आज पुन्हां सार्वजनिक सेवेस पैसा मिळणार नाहीं असें मला वाटत नाहीं. अशा आश्रमांचा योगक्षेम चालेल. हे आश्रम उत्कृष्ट काम करूं लागतील तेव्हां उदारांच्या देणग्या घेण्याचा त्यांना हक्कच प्राप्त होईल.

असा एक मध्यबिंदु असला पाहिजे कीं जेथें आपली सारी दानशक्ति वहात येईल. त्या मध्य बिंदूजवळ सान्या देणग्या याव्यात व तेथून योग्य प्रमाणांत मदत दिली जावी. अशी जी मध्यवर्ती

संस्था अशेल तिला आपण प्राणापेक्षांहि जपलें पाहिजे. तिला आंतून रोग जडणार नाहीं हें पाहिलें पाहिजे. वाहेरून हल्ला आला तर आंतील जीवनशक्तीच्या जोरावर आपण तो परततूं. आंतून जर वृक्ष पोखरलेला नसेल तर तो संकटाशीं टक्कर देऊन उभा राहील, झगडून अधिक बळकट होईल. आंतील जीवनशक्तीचा धर्मच आहे कीं वाहेरच्या जखमा भरून काढणें. वाढत्या तरुण मुलाला सतरा ठिकाणीं लागलें तरी त्याच्या जीवनशक्तीमुळें त्या जखमा पटकन् भरून येतात. शरीरांतील जीवनशक्ति शरीरांत एकसूत्रीपणा ठेवते. संस्थेतील जीवनशक्तीनेंहि साऱ्या प्रयत्नांची एकवाक्यता करणें, सर्वत्र चैतन्य खेळवित राहणें या गोष्टी केल्या पाहिजेत.

राष्ट्रांत जी अशी महनीय संस्था आपण निर्मू तिला भारतमाता आशीर्वाद देईल. जनता दुवा देईल. चांगल्या कामाबद्दल परकी सरकारहि पदवीदान करतें. परन्तु आपणांस परकी सरकारच्या पदव्यांची पर्वा नाही. मातेचा आशीर्वाद मिळाला म्हणजे सारें काहीं मिळालें. कार्यकर्त्या संस्थेला, सेवेनें प्रेमैक्य निर्माण करणाऱ्या संस्थेला, समाज आशीर्वाद न देईल तर संस्थेला खरें समाधान मिळणार नाही. समाजानें चांगलें कार्य करणाऱ्यांची पाट थोपटली पाहिजे.

आणि आज हिंदुमुसलमानांचें ऐक्य आधीं निर्मावयाचें ही गोष्ट कोणी विसरतां कामा नये. हिंदुमुसलमानांतील तंटे आपण दूर केले पाहिजेत. सर्वांना योग्य व समान रीतीनें आपण वागविलें पाहिजे. पक्षपात न होईल म्हणून जपलें पाहिजे. दोघांचे हितसंबंध पाहिले जावेत. तडजोड करावी. वाटेल तो त्याग करून ही दिलजमाई घडवून आणली पाहिजे. आपणांस ह्या ऐक्याचे बाबतींत जर यश आलें नाहीं तर पुन्हां पुन्हां कलहाचे वणवे पेटतील, द्वेष मत्सर भडकतील व त्यामुळें देश दिवसें दिवस अधिक लुळापांगळा दुवळा होईल.

ही भांडणें मिटविण्याची आपणांस शक्ति आहे हा आत्मविश्वास आपण बाळगूं या. प्रेम-रज्जूनें सर्वास आंवळून ठेवण्याची कला हिंदुस्था-नच्या सान्या जीवनांत आज शेंकडों वर्षे मुरलेली आहे. नानाप्रकारच्या विकट परिस्थितींत भारतवर्षानें पुन्हां पुन्हां सुव्यवस्था निर्माण केली आहे. आणि म्हणून तर हा थोर देश अद्याप उभा आहे. अशा या भारतावर माझी श्रद्धा आहे. भारतवर्षाच्या आजच्या परिस्थितींत सुव्यवस्था निर्माण करण्यासाठीं या, सारे या. सुखलोलुप होऊन मातेला का तुम्ही रडत ठेवणार ? तुमच्या रक्ताचे शिंतोडे तिच्या अंगावर उडवणार ? छे. तसें होणार

नाहीं व कधींहि न होवो.

बाहेरच्या जगाशीं भारताचा आज कांहीं प्रथमच संबंध आला नाहीं. प्रथम आर्य आले व येथील रहिवाश्यांशीं त्यांचे भयंकर कलह माजले. परन्तु विजयी आर्यांनीं अनार्यांचें उच्चाटन केलें नाहीं. अमेरिकेंत हिंवा आस्ट्रेलियांत गोऱ्यांनीं केलें तसें येथें झालें नाहीं. मूळच्या रहिवाश्यांचे आचार विचार, चाऱ्हीरीति, दैवतें सारीं निराळीं. तरीहि आर्यांच्या समाजरचनेंत त्यांना स्थान मिळालें. आर्यांच्या समाजांत विविधता व वैचित्र्य आणून मूळ रहिवाश्यांनींहि ते ऋण फेडलें.

पुढें बुद्ध काळांत भारताचा बाहेरच्या जगाशीं संपर्कानें परिचय वाढत चालला. दळण वळण वाढत चाललें. अशा प्रकारची मैत्री कधीं कधीं विरोधापेक्षांहि गंभीर स्वरूपाची असते. न कळत दुसऱ्याच्या आहारीं आपण जात असतो. ज्या वेळेस वैर नसतें, झगडा नसतो, त्या वेळेस स्वसंरक्षणाचा विचारच मनांत नसतो. आरोग्य हें बेफिकीर असतें. दोन घास कमी काय जास्त काय. बुद्ध काळांत अशीच स्थिती झाली. हजारों लोकांशीं संबंध आले. बाहेरच्या नाना जाति, जमातीशीं व्यवहार होऊं लागले. बुद्धधर्माचा लोंढा आशिया-भर पसरला व परस्पर विरुद्ध ध्येयें, परस्पर विरुद्ध संस्था यांचा हिंदुस्थानांत अनिरुद्ध संचार होऊं

लागला. आणि समाज विस्कळित होणार असं वाटू लागलं.

परन्तु अशा त्या अंदाधुंदीच्या काळांत जरी भारत दिङ्मूढ झाला तरी एकता व सुव्यवस्था निर्मिण्याची त्याची जी अपूर्व बुद्धी, तिचा अस्त झाला नव्हता. पूर्वी घरांत जें होतें, व जें दारांत नवीन येऊन पडलें होतें, त्या दोहोनीं भारतीय बुद्धि आपलें घर पुन्हां सजवूं लागली. त्या प्रचंड विविधतेतून तिनें पुन्हां ध्येयैक्यता निर्माण केली व ती अधिकच दृढ केली. आज पुष्कळ लोक असा प्रश्न विचारतात कीं “ भारतीय विविधतेत एकता कोठें आहे ? परस्परविरुद्ध व परस्परांत भेद पाहणाऱ्या येथें शेंकडा संस्था व गोष्टी आहेत. ” अशा प्रश्नास निःशंक करणारें उत्तर देणें जरा काठिण आहे. वर्तुळ जितकें मोठें, तितकें त्याचा मध्यबिंदु शोधून काढणें काठिण जातें. हा मध्यबिंदु, असें चटकन् बोट ठेवतां येणार नाहीं. त्याप्रमाणेंच हिंदु समाजांतील ऐक्य कोठें आहे हें दाखवतां येणार नाहीं. तरीपण तें ऐक्य आहे ही गोष्ट मनास पडते, हृदयास ठाऊक असते.

बुद्धधर्मानंतर तिसरा प्रसंग मुसलमानांच्या आगमनानें आला. मुसलमानांचा आमच्या समाजावर परिणाम झाला नाही असें म्हणतां येणार नाहीं. मुसलमान येतांच ऐक्य निर्माण करण्याचे

प्रयत्न सुरू झाले. तडजोड, देवाण घेवाण सुरू झाली. सलोख्याचे संबंध प्रयत्नानीं निर्माण केले जाऊं लागले. निरनिराळे साधु संत झाले. रामानंद कवीर अशासारख्यांनीं फार थोर कामगिरी केली आहे. वैष्णव साधुसंतांच्या खालच्या जातींतील अनुयायांनीं या ऐक्याचे बाबतींत किती केलें तें काळालाच माहीत. समाजांत ज्या घडामोडी होत असतात, त्यांच्याकडे समाजांतील वरच्या वर्गाचें फारसें लक्ष नसतें. या बाबतींत हे वरिष्ठ वर्ग बेफिकीर असतात. ते जर या घडामोडी पाहतील, या घडामोडीशीं संबंध ठेवतील तर आजहि अशीं स्थित्यंतरे समाजांत होत आहेत ही गोष्ट त्यांना दिसून येईल.

आणि आतां आणखी एक धर्म आला आहे. या धर्मानेंहि आपल्या बरोबर भिन्न चालीरीती, भिन्न विचार, भिन्न ध्येयें, भिन्न शिक्षणक्रम वगैरे आणले आहे. अशा रीतीनें हिंदुधर्म, बुद्धधर्म, इस्लामी धर्म व ख्रिस्तीधर्म हे जगांतील चार मोठे धर्म ह्या भारतवर्षांत एकत्र आले आहेत. परमथोर व परम मंगल असें सर्व-धर्मैक्य घडवून आणण्यासाठीं हिंदुस्थान ही परमेश्वरानें प्रयोगशाळा योजिली आहे. सर्वधर्मसमन्वयाची प्रयोगशाळा होणाऱ्या भारताच्या भाग्याचें वर्णन मी किती करूं ?

आपणांला एक गोष्ट विसरून चालणार नाहीं.

ती गोष्ट म्हणजे बुद्ध काळांत आपला अनेक देशांशीं संबंध आला. त्यावेळेस समाजाची घडी विस्कळित होत होती. त्या अव्यवस्थेंतूनहि जरी भारतवर्षानें एकता निर्मिली, तरी तेव्हां—पासून एकप्रकारचा अतिसावधपणा आपल्या अंगीं आला आहे. आपण भिन्ने बनलों आहोंत. दुसरा मळा खाईल अशी भीति व धास्ती हिंदु समाजाला सतत वाटत असते. अशी भीति प्रगतिपथांतील फार मोठी धोंड असते. असला भिन्ना समाज फार हालचाल करित नाही. त्याच्यावर एक प्रकारची प्रेतकळा येते. सभोंवतीं खंदक खणून त्या खंदकांत हिंदु समाज राहू लागल्या पासून हिंदु-स्थाननें स्वतःचें स्थान गमावेलें. एकेकाळीं धर्म, शास्त्र, विद्या, कला, या वावर्तीत भारत अग्रेसर होता. परन्तु जगाला गुरुस्थानीं असणारा भारत त्या महनीय स्थाना पासून खालीं पडला. या अधःपतनाचें मुख्य कारण म्हणजे हृदयांतील भीति. जीवनांत भीति टाणें देऊन बसली कीं प्रगति संपली. भिन्न्याला प्रबळा समोर शतवार मरणें एवढेंच काय तें उरतें.

आपल्या ह्या अति सावधपणामुळें आपलीं जलसागरावरील व ज्ञानसागरावरील पर्यटणें थांबलीं. वास्तविक आपला धर्म खरा विश्वधर्म होता. आपला संबंध साऱ्या जगाशीं असावयाचा. परन्तु तें सारें

जाऊन आपण कूपमंडूक बनलों. बायका ज्याप्रमाणें जुन्याला चिकटून बसतात, काटकसर करून असेल तेवढ्यांतच रुडुखुडु संसार चालवितात, तीच संवय आपणांस लागली. साहस करावें, पौरुष प्रकट करावें, प्रयोग करावे, असें आपल्या मनांत येतच नाहीं. जिज्ञासा म्हणून वृत्तिच उरली नाहीं. केवळ भेकड वं बावळट होऊन आपण बसलों आहोंत. आपली संपत्ति पूर्वी व्यापारानें वाढत असे ती आज वाढत नाहीं. संपत्ति घरांत येऊन बसली. ज्ञान घरांत बसलें. ना व्यापारी धनाची वाढ, ना ज्ञानधनाची वाढ. आपण अंतर्ब्राह्म भिकारी झालों आहोंत. याचें कारण भीति. जीवनाला जास्त कुरवाळित बसल्यानें जीवन नाहींसें होतें.

प्रत्येक राष्ट्र मानवजातीचा भाग आहे. मानव जातीच्या कल्याणासाठीं आपण काय केलें याचा प्रत्येक राष्ट्राला हिशेब द्यावा लागेल. या जगाच्या कल्याणांत, मानवीसमाजाच्या प्रगतींत जो जेवढी भर घालील, ज्या किंमतीची घालील, त्या मानानें त्याला जगांत स्थान मिळेल. ज्या राष्ट्राची निर्माण-शक्ति संपली, नवीननवीन विचार प्रसवण्याचें सामर्थ्य संपलें, तें राष्ट्र मरणपंथास लागलें असें समजावें. अर्धांगवातानें एखादा अवयव लुला पडतो, त्याप्रमाणें मानवजातीचा तो राष्ट्रावयव लुला झाला असें समजावें. कसें तरी जगण्यांत पुरु-

घार्थ नाही, प्रौढी नाही. झन्याला जिवंत रहावयाचें असेल तर सारखें नवीन पाणी स्वतःच्या हृदयांतून त्यानें जगाला दिलें पाहिजे. वृक्षाला जिवंत रहावयाचें असेल तर नवनवीन पानें फुलें फलें त्याला येत राहिलीं पाहिजेत. ज्या झन्याचें हृदय उडत नाही, ज्यांतून पाणी बाहेर पडत नाही, तो झरा सुकला, संपला. वसंत येतांच ज्या झाडाला नव पल्लव फुटत नाही त्याचा अवतार संपला. त्याला तोडून चुलीत घालणें एवढेंच बाकी राहिलें. जें राष्ट्र नवीन प्रयोग करित नाही, नवीन समरचमत्कार दाखवित नाही, त्या राष्ट्राला मरण्याचेंच फक्त उरलें. कोण कुऱ्हाड घेऊन येतो व कधीं येतो एवढेंच पहावयाचें. “सनातनो नित्यनूतनः” ज्याला चिरंजीव व्हावयाचें असेल त्यानें नित्यनूतन राहिलें पाहिजे.

भारतानें सत्ता गाजवण्यासाठीं दुसऱ्यांवर कधीं स्वारी केली नाही. युरोपीयनांचा चंचुप्रवेश होऊ नये म्हणून चीन, जपान, तिबेट आपलीं दारें लावून घेत. परन्तु हिंदुस्थानासाठीं त्यांनीं सदैव स्वागताचे हात पुढें केले. हा लुटारू नसून ज्ञानदाता तारणारा गुरु आहे असें समजून हिंदुस्थानाला हे देश वंदन करीत. हिंदुस्थाननें दुसऱ्यांस गुलाम करण्यासाठीं कधीं सैन्य बाहेर पाठवलें नाही, तर शांतीचे, प्रेमाचे ज्ञानाचे घडे डोक्यावर देवून त्यानें आपले शांति—

दूत जगभर पाठवले. मोठमोठीं अवाढव्य साम्राज्ये
स्थापण्यापेक्षां, आपल्या संयमानें हें जें थोर वैभव
व सत्कीर्ति भारतानें मिळविली, ती अपूर्व व दिव्य
तर खरीच.

परन्तु तें आपलें थोर वैभव लयाला गेलें.
भिन्नेपणामुळें चुलीजवळ जुडी करून आपण बसलों.
आणि नेमक्या अशाच वेळीं ब्रिटिश आले. त्यांच्या
जोरदार लोंढ्यासमोर तर आणखीच दाणादाण
उडाली. आपण आंत आंत लपत छपत जात चा-
ललों. ते अधिकाधिक पुढें येत चालले. हा हल्ला
आपण कसा परतवणार स्वसंरक्षणाचीं सारीं साधनें
भंगलीं. आज आपण उघडे पडलों आहोंत. दोनच
गोष्टी आपणांस दिसतात. आपण एकेकाळीं किती
वैभवांत होतो, आणि आज किती भंग भिकारी बनलों !

अतःपर भ्याडपणाची वृत्ति ठेवून चालणार
नाहीं. सदैव माघार घेण्यानें बचाव होत नसतो.
क्षणभर माघार घेऊन पुन्हां दुष्पट जोरानें उठावें
लागतें. स्वसंरक्षणाचा खरा मार्ग म्हणजे आपल्या
सर्व निद्रित शक्ति जागृत करणें हा होय. स्वतःचा
आत्मा जागा झाला पाहिजे. बुद्धि पेटली पाहिजे.
परकीयांची नक्कल करून स्वसंरक्षण करूं पाहणें
ही आत्मवंचना आहे. अशा अनु-
करणांत अर्थ नाहीं. अनुकरण म्हणजे मरण नक्कल
कधींहि अस्सलाचा पराभव करूं शकणार नाहीं.

आपल्या बुद्धीचा, सदाभिरुचीचा जो न्हास होत आहे, तो जर थांबवावयाचा असेल तर आपण स्वतःशीच सत्याने वागू लागले पाहिजे. आपले आपण खरे होऊं या. स्वतःशीं आज आपण पारखे झालो आहोंत. स्वतःची नीट ओळख करून घेऊं या. विदेशी लोकांचे सुसंघटित थवे पाहून आपल्या सर्व शक्ति जागृत झाल्या पाहिजेत. जगाला आज आपल्या ऋषींनीं संयमाच्या बळावर मिळवलेल्या थोर फळांची फार जरूर आहे. तीं अमोल फळें परमेश्वर वाया जाऊं देणार नाहीं. म्हणून तर आज योग्य वेळ येतांच संकटांचा दूत पाठवून प्रभूनें आपणांस जागे केलें आहे.

विविधतेत एकता पहाणें, विभिन्न सुरांत मेळ राखून दिव्य संगीत निर्माण करणें, हा हिंदुस्थानचा देवदत्त सनातन धर्म आहे. हा धर्म आपल्या रोम-रोमांत भरलेला आहे. हाडींमासीं खिळलेला आहे. भेद असणें म्हणजे विरोध असणें नव्हे, वैरी होणें नव्हे. कोणी परकी दिसतांच त्याला शत्रू मानणें हें योग्य नाहीं, अशी भारतवर्षाची सनातन सांगी आहे. भारतानें त्याप्रमाणें आचरणहि ठेवलें. परक्याच्या ठायीं त्यानें शत्रूता मानली नाहीं. परक्याला दारांतून हांकलून लाविलें नाहीं. भारतमाता कोणास हांकलित नाहीं. कोणाचा नाश करीत नाहीं. ती कोणत्याहि पंथाचा सर्वस्वी तिरस्कार करित

नाहीं. निरनिराळ्या ध्येयांतील भव्यता व दिव्यता ती पाहू शकते. प्रत्येक ध्येयांत, प्रत्येक पंथांत कांहीं तरी संदेश असतोच व भारताला तो पाहण्याची संवय झाली आहे. निरनिराळ्या ध्येयांची एकवाक्यता करण्यासाठी भारताची सदैव खटपट चाललेली असते.

हिंदुस्थानच्या ठिकाणी ही अपूर्व ऐक्यवृत्ति असल्यामुळे हिंदु, मुसल्मान, ख्रिश्चन यांना आपणांपैकीं वरचढ कोण होणार या विचारानें झगडावयास नको. भारतमाता सर्वांना पोटाशीं घरील. तिच्या घरीं कोणासहि प्रतिबंध नाही. यामुळे आपलें हिंदुत्व जाईल असें नका समजू. उलट वातावरण अधिक यथार्थतेनें हिंदुमय होईल. निरनिराळे अवयव भिन्न भिन्न दिसले तरी हृदय भारतीयच राहील.

ईश्वरानें हें जें विविधतेंत एकता निर्मिण्याचें दिव्य कर्म भारताला नेमून दिलें आहे तें भारतवासी यांनीं ओळखून तें जीवनांत प्रकट करण्यासाठीं झटलें पाहिजे. ज्या दिवशीं हें ध्येय प्रत्यक्ष सृष्टींत येईल, त्या दिवशीं भारताला लागलेला कलंक दूर होईल. आपली अजर अमर शक्ति पुन्हां जागृत झाली असें होईल. तो थोर दिवस यावा म्हणून पुन्हां एकदां भारतमातेचें स्मरण करा. तिचें नांव ध्या. तिची मूर्ति हृदयांत ठसवा. अनेक शतकें

शाली तरी ही माता आपल्या भांडारातून सत्य-
ज्ञानाचे खाद्य आपल्या लेकरांस देऊन त्यांचे
संगोपन करितच आहे. आपल्या मुलावाळांचा सर्व
नाश तिने होऊ दिला नाही. आणि आज त्या
मुलांमध्ये प्रेम उत्पन्न करून, त्या सर्वांना परस्परांशी
अधिक जवळ आणून, तिने त्यांना हृदयाशी वात्स-
ल्याने धरून ठेवले आहे.

संपत्तीचा त्याग करण्यास आपण शिकलेले
आहोत. ऐहिक वैभवाचा लोभ न धरण्यास शिक-
लेले आहोत. दारिद्र्य व विपत्ति यातहि सौंदर्य
च वैभव पाहण्यास आपण शिकलेले
आहोत. आज पैशाला पोटाशी धरून आपली
खरी कर्तव्ये आपण दूर लोटणार का ? सेवेसाठी
त्या पैशाचा त्याग नाही का करणार ? आपल्या
मातेची सेवा करणारे खरे सत्पुत्र आपण पुन्हा
नाही का होणार ? मातेचे पडके घर बांधण्यासाठी
पुन्हा नाही का उठणार ? संयमी व निर्मळ होवून,
साधे जीवन गोड मानून, मातेच्या कामाला वाहून
घेऊ या. आपल्या देशात कंदमुळे खाण्यात कमी-
पणा वाटत नसे. कमीपणा एकत्र्याने खाण्यात
मानला जाई. वेदांतील ऋषि म्हणतो

“ केवलाघो भवति केवलादी ”

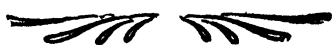
जो एकटा खातो, तो केवळ पायरूप होय.

आपल्या पूर्वाच्या ह्या भव्य कल्पना. हे थोर

विचार, त्यांना पुन्हां आपण हृदयाशीं नाहीं का धरणार मी एकट्यानें खाणें हा माझ्या आत्म्याचा अपमान आहे, असें नाहीं का मला वाटणार ? आपले कांहीं सुखविलास कमी करून, कांहीं ऐषआरामांस पांटा देऊन, जें वांचेल तें बंधुभागीनींच्या सेवेस आपण नाहीं का देणार ? जें एके काळीं आपण सहजतेनें करित असूं, तें आज आपणांस केवळ अशक्य व्हावें का ? नाहीं. असें कधींहि होणार नाहीं.

भारतावर आजपर्यंत अनेकदां घोर आपत्ति आल्या. तरीहि भारताची प्रचंड शक्ति शांतपणें, न डगमगतां काम करित राहिली व शेवटीं विजयी झाली. ती भारतीय शक्ति आज का लोपली ? शाळांमधून आमच्या तेजोभंगाचे किती जरी पाठ देण्यांत आले, आम्ही नालायक होतो असें किती जरी सांगण्यांत आलें, तरी ती अजिंक्य व अमर अशी भारतीय शक्ति मारली जाणार नाहीं. भारत-मातेनें हांक मारली आहे व प्रत्येक हृदय त्या हांकेला ओ देत आहे. कळत वा न कळत आपण आपल्या मातेकडेच चाललों आहोंत.

या, सारे इकडे या. ह्या आपल्या स्वतःच्या घरांतील तो जो पवित्र नंदादीप, त्याच्यावर दृष्टि स्थिर करून, मातेचें पुन्हां एकदां नीट स्मरण करा व मग कामाला लागा.

निबंध २

हैं सारें कसें घडवून आणावयाचें.

नदी तोडते का जोडते ? आपण हा प्रदेश त्या प्रदेशापासून अलग केला असें नदीस वाटत असेल तर वाटूं दे. परन्तु तिनें न तोडतां जोडलेंच आहे. त्या दोन भागांत दळणवळण वाढवून, व्यापार चालवून तिनें दोन्ही भाग जवळ आणले आहेत. ज्या राष्ट्रांत ऐक्य नसतें, तेथें ऐक्य निर्मिण्यासाठीं परकी सत्ता येत असते. हिंदुस्थानचें एकीकरण व्हावें म्हणून ईश्वरी इच्छेनेंच ब्रिटिश सत्ता येथें आली आहे. इंग्लंडला आवडो वा न आवडो. त्यांच्या आवडीनावडी न जुमानतां हिंदुस्थानच्या एकीकरणाचा प्रश्न सुटत जाणार, ऐक्य होत जाणार. ते तोडावयास आले असले तरी त्यांचे घाव आम्हांला जोडणार. नदीचा प्रवाह दोन प्रदेशांस न तोडतां दोन्ही भागांस समृद्ध व वैभवशाली करणार.

एका जातीच्या लोकांचें सारें वाटोळें करून दुसऱ्या जातीचा कायमचा उत्कर्ष झाला आहे असें इतिहास सांगत नाहीं. जेथें सर्वांच्या विकासास संधि व वाव आहे तेथेंच ऐक्याची शक्ति असते.

१ ऐक्यशक्तीलाच धर्म असें आपण नांव देतां. थें परस्परांतील स्नेहभाव सुकून गेला आहे तेथें मिहि मेलेला आहे, असें निःशंक समजावें. आणि

असा हा थोर धर्म जेथे मेलेला असेल तेथे लोक
जरी कोठून जिवंत राहणार ?

धर्म एव हतौ हान्ति

तुम्ही धर्माला मारलेंत कीं तोहि तुम्हांला मारतो.
धर्म एकटा मरत नाही. मारणाऱ्यांस बरोबर घेऊन
तो मरतो. ब्रिटिश लोक साम्राज्यामुळे आज वैभवास
चढले आहेत. परन्तु हिंदुस्थानला मान म्हणून वर
करूं द्यायची नाही असेंच धोरण जर दुर्दैवाने
ब्रिटिश चालवतील, तर त्यांचाहि मोठेपणा मातीत
मिळाल्याशिवाय राहणार नाही. हिंदुस्थानला
उपाशी, दीनदरिद्री, निःशस्त्र, दुबळा असा करणे
यांत ब्रिटिशसाम्राज्याचाहि नाश आहे.

अंतःकरणांत जेव्हा लोभाचें राज्य असतें,
स्वार्थापलीकडे जेव्हा कांहीं दिसतच नाही, तेव्हा
फारच थोड्यांना राजकारणाचा विशाल दृष्टि ठेऊन
विचार करता येतो. जर एखाद्या लोभी सरकारनें
हिंदुस्थानाला कायमचें गुलाम करून ठेवण्याचें ठर-
विलें तर तें ध्येय दूर राहून उलट हिंदुस्थान काय-
मचा त्यांच्या हातांतून निसटून जाण्याचाच संभव
अधिक. कायमचा संबंध जोडणें ही गोष्ट निसर्गाचे
विरुद्ध आहे. सक्तीचा संबंध कायमचा असूं शकत
नाहीं. बाह्य संबंध तात्कालिक असतात. वृक्षाला
सुद्धां शेवटीं फळाचा त्याग करावा लागतो. तें पिक-
लेलें फळ झाडाला चिकटवून ठेवण्याचा जर कोणी

कृत्रिम उपाय योजील तर तें फळ पडेल असतें त्या पेक्षांहि अधिक लौकर गळून पडेल.

ताब्यांतील देश दुबळा करणें, त्या देशांतील लोकांत सदैव दुही ठेवणें, त्या देशांतील लोकांच्या नैसर्गिक शक्तींच्या विकासास अवकाश न देतां, त्यांची वाढ होऊं न देतां, त्या मारून टाकणें आणि अशा शेंकडों प्रकारांनीं तो देश केवळ मृतवत् व पंगू करून ठेवणें, परावलंबी करणें— ही इंग्लंडची आजची राज्यपद्धती आहे. आज इंग्लंडच्या वाङ्मयांत जगाला डोलवील असें वाङ्मय निर्माण होत नाहीं. तेथें कांटेरी राजकारणाचें रान मात्र भरमसाट वाढत आहे. इंग्लंडच्या हृदयांत दुसऱ्याच्या दुःखानें कारण्याचे झरे आज फुटत नाहींत. पददलित व अभागी लोकांसाठीं त्यांच्या हृदयांत सहा नुभूतीचा लवलेश नाही. दुसऱ्यावर सत्ता गाजविणें हीच आज त्यांची मोठेपणाची कल्पना आहे. दुसऱ्याला गुलाम करण्यांत त्यांना पुरुषार्थ वाटत आहे. साहसाच्या गोष्टी दूर राहून, स्वार्थाच्या व लुटालुटीच्या गोष्टींतच त्यांचें सारें शौर्य, धैर्य काम करून राहिलें आहे. धर्मास त्यांनीं हद्दपार केलें आहे. केवळ स्वतःच्या स्वार्थाला देशभक्ति हें बडें नांव त्यांनीं दिलें आहे. आजचें इंग्लंड हें असें आहे.

इंग्लंडचें हें जें वास्तविक स्वरूप, त्यामुळें हिंदी जनतेचा फायदा होणार कीं नुकसान?

संकटांत सर्वांत अधिक आवश्यकता जर कशाची असेल तर ती सत्यदृष्टीची. सत्यदर्शन झाल्याशिवाय राष्ट्राला आशा नाही. जें आपण स्वतःच्या प्रयत्नांनीं मिळवेलें पाहिजे, तें अर्जविनंत्या करून मिळणार नाही. जेथें अखंड सेवेनेंच यश येईल तेथें शब्द स्वर्च करणें म्हणजे मूर्खपणा आहे. ते कठोर सत्य पुनःपुन्हां संकटें व कष्ट पाठवून ते परमात्मा आपणां हिंदी जनांस शिकवूं पहात आहे प्रयत्न व अखंड सेवा—हीं दोन सार्थीं सत्यें जोंपर्यंत आपणांस कळत नाहीत, कळून जीवनांत उतरत नाहीत, तोंपर्यंत दुःखापाठीमागून दुःख आपणांस कोसळत राहील. अपमानापाठीमागून अपमान आपणांस सहन करावे लागतील.

आपल्या वाढत्या ऐक्यावर परकी सरकार भीतीनें, संशयानें वा अन्यकारणानें जर घाव घालें लागलें, त्या ऐक्याचे वावर्तीत अडचणी मुद्दाम आणूं लागलें तर त्याविरुद्ध आपण आरडा ओरडा करणें हें फारच वाईत आहे. आरडा ओरडीनें काम होत तर नाहीं उलट अधिक बिघडतें. “ ब्रिटिशांच्या साम्राज्यांत राहण्यांतच आम्हांस कृतकृत्यता वाटेल ” असें तुम्ही कितीहि गोडगोड शब्दांत इंग्रजांस सांगितलें म्हणून का त्या शब्दांवर ते विश्वास ठेवतील ? ते का इतके दुधखुळे आहेत ? कितीहि गोड व कुशल

शब्दरचना करा. त्या गोष्टीवर इंग्रजांचा विश्वास बसणार नाही. आज ना उद्यां तुम्ही स्वतंत्र होऊं पाहणार ही गोष्ट तो पूर्णपणे जाणून आहे. परन्तु आपणांस ही स्वातंत्र्याची तहान कितीहि लागली असली तरी ही गोष्ट स्पष्ट आहे कीं जोंपर्यंत हिंदु-स्थानांत अस्तित्वांत असणाऱ्या शेंकडों जाति व पंथ, नानाधर्म व नाना परस्पराविरुद्ध गोष्टी यांच्यामध्ये मेळ निर्माण करतां येत नाही, जोंपर्यंत या सर्वांत आपणांस खरें आंतरिक जिह्वाळ्याचें ऐक्य निर्मितां येत नाही, तोंपर्यंत ब्रिटिशांच्या संबंधाची आपणांस जरूर आहे. तें ऐक्य निर्माण झाल्यावर त्या संबंधाची आपणांस जरूर नाही.

अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळे स्वार्थी इंग्रजांना जर असें वाटलें कीं हें ऐक्यच होऊं द्यावयाचें नाही, हें ऐक्य रुजू द्यायचें नाही, वाढूं द्यायचें नाही, तर आपण काय करणार ? स्वतःचें आसन अचल राखण्यासाठीं, स्वतःची जरूरी तुम्हां आम्हांस सदैव भासविण्यासाठीं इंग्रज आपणांस एकमेकांशीं भांडावयास लावील, आपणांत स्पर्धा लावून दुही राखील. इंग्रज हें करणारच. लांकूडतोड्या कुन्हाड पाजळून झाडावर घाव घालूं लागतांच जर तें झाड गयावयां करून भणूं लागलें “ नको रे घाव घालूं. माझी फांदी तुटेल ”—तर तो लांकूडतोड्या काय म्हणेल ? तो म्हणेल “ मला माहीत

आहे तुझी ती फांदी तुटेल. परन्तु त्यासाठीच तर मी उभा आहे. तेंच माझे काम. ” त्या लाकूड-तोड्याकडे शिष्टमण्डलें नेऊन झाडांनीं चर्चा करित बसण्यांत काहीं अर्थ आहे का ?

आपणांला वाटतें कीं इंग्रजाजवळ वाद विवाद करून त्याला पटवून दिलें म्हणजे झालें काम ! तिकडे ते पार्लमेंटमध्ये वादविवाद करितात हें आपण इकडे इतिहासांत शिकतो, वर्तमानपत्रांत वाचतो. त्यांच्याकडे एकपक्ष दुसऱ्याला उत्तर देतो. विजयी पश्चास आनंद होतो. तिकडच्या अशा गोष्टी वाचून आपणांसहि वाटतें कीं वादविवादांतील जय म्हणजेच खरा जय. परन्तु त्यांच्यामधील व आपल्यामधील फरक आपण विसरतो. इंग्लंडमध्ये ते पक्ष एकाच शरीराचे डावे उजवे भाग असतात. एकच शक्ति त्या दोन्ही पक्षांस पोषित असते. तसा प्रकार येथें आहे का ? सरकारची येथील सत्ता व आपली सत्ता एकाच उगमापासून उत्पन्न झालेल्या आहेत का ? तेंच झाड हलवल्यानें आपणां दोघांस तींच फळे मिळतात का ? या प्रश्नाचें उत्तर देण्यासाठीं मिल् काय म्हणतो, स्पेन्सर काय म्हणतो, सीडीनें काय लिहिलें आहे, मोर्लेचें काय मत आहे हें नका पाहूं. तीं क्रमिक पुस्तकें, परक्यांनीं लिहिलेलीं तीं पुस्तकें दूर ठेवा. राष्ट्राचें पुस्तक डोळ्यासमोर उघडें

आहे व खरें उत्तर तेथें लिहिलेलें आहे.

थोडक्यांत सार म्हणजे असें कीं राजा बोलतो व दळ हालतें. धनी सांगतो तसा सूर लागतो. आपण कांहीं धनी नाहीं. परन्तु वाद-विवादाचीच ज्याला हौस, त्याचें एवढ्यानें समाधान होणार नाही. “ आपण इतके कोटी रुपये कर देतो. आपल्याच पैशावर सरकार चालतें. आपण आपल्या पैशांचा हिशेब नको का मागायला ” वगैरे तो बोलतच राहतो. परन्तु या आपल्या देशांत सरकार जवळ हिशेब मागणें म्हणजे आपल्या धन्याचीं पोरें लह्ट करण्यासाठीं गाय जें दूध देते, त्या दुधाचा हिशेब शिंगें उगारून तिनें मागण्याप्रमाणें आहे. गाय कां बरें असा हिशेब मागत नाही ? आणि जर ती विचारील तर काय बरें होईल ?

परिस्थितिप्रमाणें कार्यपद्धतीहि बदलते. हें साधें सत्य आहे. तें सिद्ध करावयास नको. इंग्लंडच्या मुख्य प्रधानाला फ्रेंचांकडून जर कांहीं सवलती मिळवायच्या असतील, तर तो फ्रेंच सरकारजवळ वादविवाद नाहीं करणार, किंवा श्रेष्ठ नीतीवर प्रवचनें नाहीं देणार. तो कांहीं तरी मुत्सद्देगिरीचा डाव टाकील. हे डाव कसे व केव्हां टाकावे या साठीं मोठेमोठे मुत्सद्दी सारखेकाम करित असतात. ज्यावेळेस इंग्लंडची व जर्मनीची दोस्ती होती, त्या

वेळेची अशी एक गोष्ट सांगतात कीं एकदां मेज-
वानी चालली असतांना कैसरला हातरुमाल देण्या-
साठीं एक माठा डबूक स्वतः होऊन उठला !
परन्तु हातरुमाल देण्यानें त्याचा पुढें पुष्कळ फायदा
झाला. एक काळ असा होता कीं मोगलांच्या दर-
बारांत इंग्रजांना मुजरा करावा लागे. महिनामहिना
तिष्ठत वसावें लागे.

राजाच्या दरबारांतील मातघर लोकांस खूप ठेवण्या-
साठीं पैसा खर्चावा लागे व खस्ता खाव्या लागत.
ज्या वेळेस विरुद्ध असणाऱ्या, नाराज असणाऱ्या
लोकांकडून कांहीं सवलती मिळवून घ्यावयाच्या
असतात, त्या वेळेस अशा गोष्टी कराव्याच लाग-
तील. हें सारें अपरिहार्य आहे. हें सारें परिस्थिती-
वर अवलंबून असतें.

परन्तु आपल्या या दुबळ्या व आशाळभूत
देशाला अजून असें वाढून राहिलें आहे कीं सनद-
शीर चळवळ करून हें सत्ताधीश सरकार वठणी-
वर आणतां येईल ! हें सरकार आपल्या मागण्या
मान्य करील. घुसळींत राहिल्यानें दुधापासून लोणी
निघतें हें खरें. परन्तु दूध डेअरींत असेल व घुसळण
घरीं रिकाम्या डेअरींत चाललें असेल तर लोणी कसें
निघणार ? “ आपण भीक थोडीच मागतों, आपले
रास्त हक्कच मागतों ” असें कोणी कोणी म्हणतात.
तें त्यांचें म्हणणें क्षणभर जरी गृहीत धरलें,

तरी ज्योवेळस आपल्या हक्कांना आपण मुरड घालूं लागतो, सध्यां इतकेंच द्या, असें म्हणूं लागतो, तेव्हां सत्ताधीशांपासून आपण भीक मागतो ही गोष्ट जगाला व स्वतःलाहि कळल्या-शिवाय राहत नाही. आपलें सरकार म्हणजे कांहीं यंत्र नाही. रक्तमांसाच्या जिवंत माणसांचा तो एक संघ आहे. त्या संघाच्या नसानसांतून रक्त नाचत आहे. या संघांतील लोकांजवळ स्वार्थ लोभ नसून ते संत आहेत असें समजू नका. त्यांना त्यांचें पोट आहे, सुखलालसा आहे, सत्तेची आवड आहे. त्यांची चूक दाखविल्यानें ते सुधारतील अशी कल्पना करण्यांत अर्थ नाही.

आपली परिस्थिति कशी आहे, आपणांस मिळवायचें काय, त्याचे उपाय कोणते, कार्यपद्धती कशी असावी, इत्यादि गोष्टींचा आपण कधीं स्वच्छ विचारच करित नाहीं. जय मिळवणें हें जसें लढा-यांचें ध्येय त्याप्रमाणें आपला हेतु सिद्धीस नेणें हें राजकारणाचें ध्येय असतें. आज आपल्या राजकीय संस्था केवळ वादविवादोत्तेजक संस्था झाल्या आहेत. जणुं सरकार म्हणजे एक विरुद्ध मताचा विद्यार्थी व वादविवादांत त्याचा पराजय केला कीं झालें काम ! परन्तु शास्त्रीय चिकित्सा व तदनुसार उपचार चालू ठेवूनहि माणसें ज्याप्रमाणें मरतात, त्याप्रमाणें उत्कृष्ट वादविवादकुशलता व अप्रतिम

वक्तृत्व आपणांजवळ असूनहि इच्छित फळ मात्र आपल्या पदरांत अजून पडत नाहीं.

सरकार आमच्यासाठीं काय करित आहे व काय करित नाहीं याची मी तरी फारशी उठाटेव करित नसतो. ह्या गोष्टीला मी महत्त्व देत नाहीं. मेघांचा गडगडाट व विजांचा चमचमाट सुरू होतांच जर आपण पदोपदीं घाबरूं लागलों तर तो मूर्खपणा होईल. पहिली गोष्ट म्हणजे गडगडाट व चमचमाट होऊन वीज पडतेच असें नाहीं; आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे विजेचे गोळे तयार करून फेंकण्याचा जो कारखाना आहे तेथें आपली सल्ला मसलत घेण्यांत येत नाहीं, तिला तेथें किंमत नाहीं; किंवा आपल्या प्रार्थनांमुळे वा हात जोडल्यानें तो पडणारा विजेचा गोळा थांबणार आहे किंवा त्याची दिशा बदलणार आहे असेंहि नाहीं. त्या येणाऱ्या विजेच्या गोळ्याची दिशा बदलावयाचीच असेल तर दुबळेपणानें आरडाओरड करून तें होणार नाहीं. त्यासाठीं योग्य अशीं शास्त्रीय उपकरणें व साधनें वापरावीं लागतील. विद्युच्चुंबक हा कांहीं आकाशांतून मिळत नाहीं. तो शांतपणें, श्रमपूर्वक येथें पृथ्वीवर कुशलतेनें तयार करावा लागतो व मग त्या कडकडणाऱ्या, प्राण घेणाऱ्या विजेच्या गोळ्याची दिशा बदलतां येते.

सृष्टीच्या नियमांविरुद्ध आदळआपट केल्यानें

काहीं एक होत नाहीं. पतंग जर म्हणूं लागला “मी प्रेमानें ज्योतीजवळ जातों, परन्तु ती मला जाळते. कोण ही विषमता,” तर त्याचें कोण ऐकणार ? त्यानें समानतेचा विषमतेचा वाद सोडून तेजापासून दोन पाउलें दूर रहावें हेंच बरें. कांहीं झालें तरी हिंदुस्तानवरची आपली पकड सैल होऊं घाबयाची नाहीं असें इंग्रजांनं निश्चित ठरविलें आहे. ज्या ज्या वेळेस पोलादी चौकट जरा ढिली झाली आहे असें त्याला वाटतें, त्या त्या वेळेस चारदोन खिळे मजबूत टोकून तो ती चौकट पुनः घट्ट करून ठेवतो. हिंदी लोक झक झक वादविवाद करतात, सुंदर इंग्रजी बोलतात, एवढ्यानें विदेशी मनुष्य भाळणार नाहीं व सत्ता सोडणार नाहीं. तो सदैव ठाकठोक करित राहणार, आपली सत्ता मजबूत ठेवणार. आपण कांहीं केलें वा न केलें तरी उगीच आदळ आपट करणें हें तर फारच वाईट. दुर्बलाच्या रागाचें जगांत हसें होत असतें, एवढेंहि आपणांस समजू नये का ?

इंग्रजांच्या दृष्टीनें आपण किती क्षुद्र आहोंत ही गोष्ट आपण विसरूं नये. तो किती उंचीवरून आपणांकडे बघतो हें ध्यानांत घ्यावें. इंग्रज मनुष्य अफाट राजकीय रंगणाच्या एका कोंपऱ्यांतून आपणांवर राज्य करतो. युरोप व निरनिराळ्या वसाहती यांच्या प्रक्षुब्ध सागरांतून आपली साम्राज्यनौका

सुराक्षितपणें कशी हांकलून न्यावयाची यांतच त्याचें सारें लक्ष असतें. हिंदी जनतेचे फूत्कार व बुभूःकार, हिंदी जनतेचें टामटोम, यांचा त्याच्यावर काडी इतकाहि परिणाम होत नाहीं. पार्लमेंटांत ज्या ज्या वेळेस हिंदुस्थानासंबंधीचा वादविवाद निघतो, तेव्हां सभासद झोंपी जातात वा उठून जातात; नाहीतर हजरच राहत नाहींत.

इंग्रज येथें येतो तो हिंदुस्थानावर प्रेम करण्यासाठीं नाहीं. हिंदुस्थानांतून तो जेव्हां परत जातो, तेव्हां या देशाबद्दलच्या प्रेमाच्या व कृतज्ञतेच्या भावना बरोबर घेऊन तो जाणार नाहीं. त्याला येथील आठवणहि पुन्हां होणार नाहीं. येथें असे पर्यंत कसे तरी तो काम करतो. फलों रजा केव्हां मिळेल इकडे त्याचें सारें लक्ष असतें. त्याला येथें करमणुक हवी असली तरी तो येथील गोऱ्यांकडेच पाहील. त्याचें येथील भाषांवर प्रेम नसतें. गव्हर्मेंट गॅझेट मधून दशी भाषांतील ज्या उताऱ्यांचें भाषांतर येतें तेवढाच आपल्या वाङ्मयांतील विचारांशीं व आकांक्षांशीं त्याचा परिचय. त्याच्या हृदयांत आपणांला किती अल्प जागा आहे हें पाहिलें म्हणजे त्यानें दाखवलेल्या दुष्टपणाबद्दल, केलेल्या अन्यायांबद्दल, आपणांस सखेद आश्चर्य वाटणार नाहीं. आडांतच नाहीं तर पोहऱ्यांत कोठून येणार? हृदयांतच नाहीं तें बाहेर कृतींत कसे

दिसणार? जेव्हा आपण त्याच्यावर रागावतो, आपलें दुःख त्याच्यासमोर ओकतो, तेव्हां त्याला अतिशयोक्ती वाटते. तो चिडतो व “तुमच्यासाठीं आणखी काय करायचें बुवा ” असें विचारतो व सारें हंसण्यावारी नेतो.

मला इंग्रजाविरुद्ध दोषांची यादी करावयाची आहे असें नाहीं. फक्त वस्तुस्थिती काय आहे व कशी असणारच हें मी सांगून राहिलों आहे. अगदीं क्षुद्र असे जे दुवळे लोक, त्या क्षुद्रांचीं दुःखें कितीहि हृदय पिळवटणारीं असलीं, त्या क्षुद्रांचें कितीहि नुकसान होत असलें, त्यांच्या किकाळ्या कितीहि करुणाजनक असल्या तरी त्या दुःखांची कल्पना सुखाच्या व सत्तेच्या स्वर्गांत राहणाऱ्याला कशी येणार ? इंग्रज मनुष्य किती मोठा, आपण कोठले कोण. कोण्या झाडाचा पाला ! इंग्रजाची ही अशी दृष्टी असल्यामुळें आपणांस जें फार महत्त्वाचें वाटतें तें त्याला विचारांतहि घ्यावें असें वाटत नाहीं. वंगभंग होऊं नये म्हणून आपण कितीहि ओरडलों, डोळे लाल केले, तरी इंग्रजास त्याचें काय होय ? प्रश्न कोणताहि असो. आपण ज्या मानानें आरडाओरड करतो त्या मानानें फळ मिळत नाहीं. म्हणून आपण चकित होतो. परन्तु इंग्रज हा परका आहे. त्याचें सुखदुःख व आपलें सुखदुःख हीं निराळीं आहेत. ही आपण गोष्ट

विसरतों. ज्या उंच आसनावर इंग्रज बसला आहे तेथे जर क्षणभर आपणास जातां आले तर आपण किती खाली दूर दरीत पडलों आहोंत ते दिसून येईल. त्याला त्या ठिकाणाहून आपण कीडमुंगीप्रमाणें दिसत असूं.

लॉर्ड कर्झन किती उंच बसलेला त्याला तेथून आपण हिंदी लोक असेच अगदीं लहान दिसतों. ३३ कोटी लोकांना आमच्या साम्राज्यांत बुडून जावें असें कां वाटत नाहीं, असा त्यानें एकदां आश्चर्यानें प्रश्न केला होता. ३३ कोट लोक म्हणजे एक शुद्र बिंदु, एक बारीकसा जणुं ठिपका. ब्रि. साम्राज्यांत मिळून जाणें म्हणजे केवढी मोठी गोष्ट ! परन्तु हिंदी लोक तयार होत नाहींत. हिंदी लोकांस अकलच नाही ! कर्झनच्या कुरेंबाजीचा विचार तरी करा. वसाहतीचा दर्जा हिंदुस्थानास द्यावयाचा. ज्या वसाहतींचें साम्राज्यरूप आलिंगन मिळावें म्हणून ब्रिटिश मनुष्य झुरत असतो, ज्या वसाहतींच्या दारांत जाऊन त्यांचीं हृदये वश करून घेण्यासाठीं गोड गाणीं गातो, त्यांची मजीं खप्पा होऊं नये म्हणून इंग्लंडमधील भाकरीहि महाम करावयास तयार होतो, त्या वसाहतींचा दर्जा हिंदुस्थानास मिळेलका ? कर्झनसाहेब सत्यार्थानें बोलत होते का ?

कर्झनसाहेबांच्या मनांत कांहींहि असो. जेथें सिंह वाघ मेजवानीस जमले आहेत, तेथें शेळीला

आमंत्रण असलें तरी तिची जी मनःस्थिति होईल, तीच ब्रिटिश साम्राज्यांत मिळून जा असें ऐकतांच आमची होते. ब्रिटिश साम्राज्यांत द. आफ्रिका, कॅनडा, आस्ट्रेलिया यांनीं असणें निराळें व हिंदुस्थाननें असणें निराळें. एकाच घरांत पितापुत्र व त्यांचे नोकर राहतात. परन्तु पितापुत्रांचें राहणें निराळें, नोकरांचें राहणें निराळें. हिंदी लोकांनीं ब्रि. साम्राज्यांत रहावयाचें याचा अर्थ इतकाच की जर आफ्रिकेच्या उष्ण प्रदेशांत शेती करायची असेल, पाडित जमीन लागवडीस आणायची असेल तर हिंदुस्थाननें मुदतबंदीचे स्वस्त मजुर पुरवले पाहिजेत. गरीब लोकांच्या विरुद्ध तिबेटवर स्वारी करायची असेल तर आम्ही पैसे व सैन्य पुरवलें पाहिजे. जुलमानें त्रस्त झालेल्या सोमालीलँड मधील जनेतेनें जर बंड केलें, तर तें बंड मोडण्यासाठीं आम्ही तेथें जाऊन मेलें पाहिजे. मोठ्यांचा व छोट्यांचा हा असा प्रेमसंबंध असतो. परन्तु हें असें चालावयाचेंच. सृष्टीचा हा भीषण कायदाच आहे. त्यामुळें डोळे लाल कण्यांत वा ओले कण्यांत कांहीं अर्थ नाही. आपण जें जें करूं त्यांत वरील गोष्ट लक्षांत ठेवलेली असावी म्हणजे पुरे.

उच्च नैतिक भूमिकेवर उभे राहून आपण जर इंग्रजांस म्हणूं “अहो जरा माणुसकी तरी दाखवा”— तर इंग्रज आपणांस म्हणेल “तुझा उप-

देश आम्ही मागून ऐकूं. परन्तु सध्यां आम्ही ज्या भूमिकेवर आहोंत, त्या भूमिकेवर तूं प्रथम ये. आम्ही आमच्या देशाचें हित तरी पहात आहोंत. परन्तु तूं तुझ्या देशाचें तरी हित आधीं पहातोस का ? तूं स्वार्थ बाजूस ठेवून स्वतःच्या देशाचें कल्याण तरी आधीं करशील काय ? स्वतःच्या देशासाठीं प्राण देशील काय ? प्राण देणें दूर राहो पण थोडा सुखोपभोग कमी करून दोन पैशाची मदत देशासाठीं करशील काय ? एवढेंहि तूं तुझ्या देशासाठीं करावयास तयार नसशील तर तुझ्यासाठीं सारे आम्ही का परक्यांनीं करावयाचें ? आम्ही स्वतःच्या देशाचें तरी हित पाहतों. तूं तेंहि करित नाहीस. आम्हांला उपदेश करण्याचा आव मात्र आणतोस ? स्वतःच्या देशाचें हित पाहणें एवढी तरी माणुसकी आमच्याजवळ आहे. तुझ्याजवळ तीहि नाही. ”

असा टोमणा जर इंग्रजांनीं मारला तर वर तोंड काढण्यास आपणांस जागा आहे का ? आपण स्वदेशासाठीं काय करतो, काय देतो ? स्वतःच्या देशाचा परिचयहि आपण करून घेतला नाही. आपल्या देशाचा इतिहास आपणांस माहित नाही. आपण परकाष्टेचे आळशी आहोंत. आपल्या आळशीपणास तुलना नाही. परके येऊन आमचे इतिहास लिहितात व त्यांचीं भाषांतरे करून आम्ही शिकतो शिकवितो. परका येऊन आमच्या भाषांचीं

व्याकरणं लिहितो व तीं आम्ही आमच्या डोक्यांत कोंबतो. माझ्या शेजारीं काय आहे हें जाणून घेण्यासाठीं हंटरसाहेबांचे ग्रंथ मला पहावे लागतात. आपणांस माहिती नाही, ज्ञान नाही. ज्ञानासाठीं जीवन देणार नाहीं. मनुष्यजातीबद्दल, व्यापाराबद्दल, शेतकीबद्दल, शिक्षणाबद्दल कसलेंहि ज्ञान आपणांस नाहीं. आपण ऐदी, खुशालचेंडू व उदासीन आहोंत. आणि असे आळशी कर्मशून्य लोक जेव्हां इंग्रजाला “ तूं आमच्या देशासाठीं अमुक कर, तमुक कर ” असें सांगूं लागतात तेव्हां त्याला त्यांच्या निर्लज्जपणाची कमाळ वाटते. आपल्या पोकळ वाक्पांडित्याचा व दुबळ्या रागाचा इंग्रजावर काडीइतकाहि परिणाम होत नाहीं. सरकार रुपयांत पै इतकेंतरि हिंदुस्थानासाठीं मनापासून नसलें तरी लोकलज्जेस्तव करतें. परन्तु आपण तर कांहींच करित नाहीं. सरकार बोलून चालून परकी. परन्तु आपण स्वदेशाशीं परक्याहून परकी झालों आहोंत. इंग्रज लोक स्वतःच्या देशाचें पूर्ण हित पाहतात व रुपयांत पै हिंदुस्थानचें पाहतात. परन्तु आपण स्वदेशाबद्दल केवळ बेफिकीर आहोंत. आपण कृतघ्न आहोंत. इंग्रजांना हिंदी लोकांबद्दल कां आदर वाटावा ? त्यांनीं आमच्याशीं कां सहकार्य करावें ? म्हणून शेवटीं असा देखावा दिसतो कीं एका बाजूला रागा-रागाच्या, आवेशाच्या सभा व घसा बसेपर्यन्त

भापणें, आणि दुसऱ्या दिवशींच अत्यंत अपमानास्पद अशा गोष्टी मुकाट्यानें गिळून बसणें. कितीहि कडू असो. गोळी आपण गिळून बसतों. नाक दावण्याचीहि जरूर नाही.

मी अगदीं साधीं साधीं सत्यें सांगून राहिलों आहे, असा माझ्यावर कोणी आरोप करतालि. “ आपणच आपले वैरी आहोंत. आपणच आपले मित्र आहोंत. आपण आपली लाज राखली पाहिजे, स्वतःची घाण दूर केली पाहिजे ” इत्यादि जें मी सांगून राहिलों आहे तें खरोखरीच नवीन नाही. “ तुम्ही नवीन काय सांगितलें ? त्याच सनातन गोष्टी तुम्ही सांगत आहांत ” असें मला कोणी म्हटलें तर त्यांत माझा जयच आहे. मला अशा म्हणण्याची मुळींच भीति नाही वाटत. भीति वाटत आहे ती अशी कीं “ हें काय तुम्ही नवीन कांहींतरी सांगतां ” असें कोणी मला म्हणतो कीं काय ? कारण स्वतःसिद्ध सत्यालाहि सिद्ध करित बसावें लागणार असेल तर तें मला अशक्य आहे. साधीं सरळ सत्येहि जर आपणांस दुर्बोध वाटूं लागलीं तर मात्र फारच कठीण प्रसंग आला म्हणावयाचा.

तें कांहीं असो. पद्मा नदीच्या विशाल व विस्तीर्ण तीरांवर रात्रीच्या रात्री भटकण्यांत मला मौज वाटत असे. काळोखांत जमीन व पाणी एकरूपच कशीं दिसतात, अगदीं सरळ रस्ते घोटाळ्याचे

कसे वाटतात व आपण कसे चुकतो याचा मला त्यावेळीं अनुभव येत असे. आणि उजाडतांच आपण असे कसे रात्री गोंधळलों याचें आश्चर्य वाटे. आपल्या राष्ट्रास हाच अनुभव येईल. सरळ साधा रस्ताहि आज अंधारांत घोटाळ्याचा वाटत आहे. परन्तु आपल्या राष्ट्राची भाग्यप्रभा येतांच आपणांस खरा पंथ दिसेल आणि चुकलेलीं पावलें आपण सुधारूं. या आशेनें मी जगत आहे.

शिवाय आपण सारेच अंधारांत आहोंत असें नाहीं. कितीतरी उत्साही व त्यागी तरुण माझ्या परिचयाचे आहेत. देशदेवाच्या सेवेत शब्दांपेक्षां कांहीं तरी अधिक देण्यास ते तयार आहेत. परन्तु काय करावयाचें तें त्यांना समजत नाहीं. दिशा कोण दाखवील, कामासंबंधीचा सल्ला कोणाला विचारावा हें त्यांना कळत नाहीं. सेवा कोणती करावयाची, कोणाची करावयाची, हें दाखवणारा मार्गदर्शक गुरु त्यांना भेटत नाहीं. कोणती तरी पद्धती डोळ्यासमोर असल्याशिवाय, कांहीं संघटना असल्याशिवाय, स्वतः एकाकी कसें तरी धडपडत राहणें यांत अनाठायीं श्रम होतो, अनाठायीं त्याग होतो.

फुकट जाणारा त्याग काय कामाचा ? त्याग ही एक पवित्र वस्तु आहे. त्याग कसा तरी कच्च्याप्रमाणें फेंकून द्यायचा नाहीं. त्यागांतून कांहीं

तरी निर्माण झालें पाहिजे. त्याग कोणत्यातरी कर्मा-
च्याद्वारा अंकुरित झाला पाहिजे. अशावेळेस मध्य-
वर्ती आश्रमासारख्या संस्थेची अत्यंत आवश्यकता
असते. त्या मध्यवर्ती शक्तिभोंवतीं सर्वांचें एकी-
करण झालें पाहिजे. तेथें विचारवंत विचार देतील,
श्रम करणारे श्रम करतील, उदारांच्या देणग्या तेथें
येतील. शिक्षण, वाङ्मय, कला, उद्योगधंदे—आपल्या
कल्याणाचीं सारीं कायें त्या मुख्य केन्द्राभोंवतीं
उभीं राहतील. आणि
जें रामराज्य निर्माण करण्यासाठीं देशभक्त झटत
आहेत, तें सर्वांचें समृद्ध असें रामराज्य निर्माण
होण्यास त्या केंद्रांतून मदत होईल.

परकीयांकडून परमेश्वर आपणांस तडाके देव-
वीत आहे. त्यांत परमेश्वराचा हेतु आहे. कोठें
तरी शक्तिस्थान निर्माण व्हावें असा त्यांत निःसंशय
हेतु आहे. त्या शक्तिकेंद्राकडे आपली तोंडे वळावीं,
त्या तेजाकडे आपले पाय वळावे, यासाठीं आपले
सारे अर्ज फेंटाळण्यांत येत आहेत. अशा प्रकारचें
शक्तिकेंद्र उत्पन्न व्हावें अशी उत्कंठा सर्वांना वाटत
आहे. आपण निराशेनें सरकारवर टीका करून
राहिलों आहोंत. परन्तु या निराशेतूनच आपलें
शक्तिकेंद्र निर्माण होणार आहे. अंधार उषेला जन्म
देतो. त्याप्रमाणें ही निराशा आशेच्या उषेला, स्वाव-
लंबनाच्या सूर्याला जन्म देईल, अशी मला श्रद्धा

आहे. निराशेचा मी तरी हाच अर्थ करितों.

आपणांला जर असें केन्द्र स्थापतां आलें तर मग आपण आपले सारे विचार, सान्या योजना त्या केन्द्रांतील मंडळीसमोर मांडूं. आपल्या विचारांना तेथें काहीं तरी स्थिर अर्थ प्राप्त होईल. वाऱ्याप्रमाणें भटकणाऱ्या विचारांस स्थिरता आली म्हणजे कार्यास सुरुवात होईल. या शक्तिकेन्द्रासाठीं आपण आपलें सर्वस्व देऊं. आपला उत्साह तेथें ओतूं, आपलें आयुष्य तेथें वेंचूं. आपल्या बुद्धीला तेथें पूर्ण वाव मिळेल. घोटाले दूर होऊन मार्गदर्शन घडेल. त्यागाची शक्ति जागृत होईल. आपल्यांतील सर्व थोर व उदात्त भावना उचंचळून येतील. ज्याच्यासाठीं जगावें व ज्याच्यासाठीं मरावें असें काहीं तरी डोळ्यासमोर असलें पाहिजे. असें ध्येय डोळ्यासमोर दिसलें कीं तरुण लोक जीवनें द्यावयास पुढें येतील. कार्याची दिशा दाखवणारें असें केन्द्र निर्माण होऊं द्या.

असें केन्द्र निर्माण झालें म्हणजे त्याचेद्वारा शिक्षण, कला, व्यापार, उद्योगधंदे, सर्वांची प्रभा फांक्कं लागेल. संसारांतील विविध अंगांना झपाट्याने चालना मिळेल. आपण उठल्याबसल्या मग वक्त्यांच्या पाठोपाठ धांवणार नाहीं. सरकारनें जरा कोठें अन्याय केला कीं निषेधाची सभा ध्यायची, तेथें कोणा वक्त्याला आणून उभें करायचें, ठराव करा-

यचे, दुःखाला वाचा फोडायची, अशा गोष्टींची मग जरूर राहणार नाही. हीं क्षणिक जागृतीचीं चिन्हें असतात. मधून मधून आरडा ओरड करायची व फिरून मेल्याप्रमाणें पडायचें या गोष्टी आतां हास्यास्पद होऊं लागल्या आहेत. असले फास बंद करायचे असतील तर आपल्या राष्ट्राच्या. साऱ्या प्रगतीचा कार्यभार आपण आपल्या शिरावर घेतला पाहिजे.

जगावर रुसून आपणांस एकेट बाजूला बसावयाचें आहे असा याचा अर्थ नाही. प्रेमाच्या भांडणांत रुसणें फुगणें आहे. राष्ट्राच्या कार्यांत त्याला स्थान नाही. रुसून बसण्याच्या उलट माझें सांगणें आहे. सरकारजवळ नीट सभ्यतेचे, सरकारचें रूप ओळखून, संबंध ठेवावे. मोकळेपणानें संबंध ठेवण्यांत स्वातंत्र्य आहे. जो संबंध आपणांवर लादला जातो, तो गुलामगिरीचा भाग असतो. कृत्रिम माराकुटीचे संबंध टिकत नाहीत. परन्तु एकमेकांचें स्वरूप ओळखून मोकळेपणानें ठेवलेले संबंध पुढें मैत्रीचे व प्रेमाचे होऊं शकतात.

आपणाला जें जें पाहिजे तें सरकारनें लगेच दिलें तर सरकार व प्रजा यांच्यांत प्रेमाचे संबंध उत्पन्न होतील असें आपणांपैकीं काहींना वाटतें. परन्तु हें वाटणें अनुभवाच्या विरुद्ध आहे. एका बाजूनें भीक मागणें व दुसऱ्या बाजूनें भीक घालणें—या गोष्टी संपणार कधीं ? अग्नीवर तेल ओतल्यानें ज्वाला

शमत नाही. भिकाऱ्याला मिळत चाललें म्हणजे त्याचा लोभहि बळावतो व त्याचें समाधानहि कमी होतें. जेथें मिळवणें हें मिळवणाऱ्याच्या मेहनतीचें फळ नसून, दात्याच्या कृपेचें फळ असतें—तेथें देता व घेता दोघांचा नाशच व्हावयाचा. दोघांचा त्यांत अधःपातच आहे.

जेथें परस्पर देवाणघेवाण असते, जेथें अन्योन्य संबंध समान दर्जाचे असतात, तेथेंच प्रेमसंबंध निर्माण होण्याची शक्यता असते. भिकारी व दाता यांचा स्नेह कसा जमणार ? प्रेमाचे संबंध जोडून उभय पक्षाचा जो फायदा होईल तोच खराखुरा फायदा होय. आपणांस हें केव्हां बरें शक्य होईल ? ज्या वेळेस स्वावलंबनाच्या पायावर आपण उभे राहूं त्यावेळेस हें शक्य होईल. आपण आपली कामें तीव्रतेनें व जिव्हाळ्यानें जेव्हां करावयास उठूं, तेव्हां हें शक्य होईल. आपणांस स्वतःचीं कामें केल्यानें सामर्थ्य लाभेल, आत्मविश्वास वाढेल. दोन समर्थ व्यक्तींतलि देवघेव सुंदर असते. त्या व्यवहारांत मोकळेपणा, आनंद व समाधान असतें. तेथें कुणी कुणाची कींव करावयाची नसते, कोणी कुणाची मनधरणी करावयाची नसते. असे संबंध चिरस्थायी, सन्मान्य व अन्योन्यांस सुखद, हितद असे असतात. सरकारनें देशासाठीं काय केलें याचा हिशेब मागण्यापूर्वी आपणां-

काढून राष्ट्र ज्या सेवेची अपेक्षा करीत आहे ती पूर्ण करणे ही गोष्ट महत्त्वाची आहे. ज्या मानाने आपण राष्ट्राला देऊं, त्या मानाने सरकारजवळ मागण्याचा आपणांस हक्क प्राप्त होईल स्वतः सेवा न करतां सरकारला जात्र विचारण्याचा आपणांस अधिकार नाही. ते योग्य होणार नाही व त्याचा काडीचाहि उपयोग नाही. जो स्वतः रात-दिवस श्रमतो, जिवानें रान करतो, त्यालाच दुसऱ्यास जात्र विचारण्याचा अधिकार पोंचतो.

आम्ही जर राष्ट्राची स्वरीखरी सेवा करूं लागलों तर सरकार अडथळे नाही का करणार ? अशी कोणी शंका विचारिल. शंका रास्त आहे. आपल्या मार्गांत सरकार कांटे पसरणार नाही असे नाही. जेथे परस्परांचीं हितें एकरूप नाहीत तर उलट विरोधी आहेत, तेथे असे अडथळे येणारच. परन्तु पुढे अडचणी येतील म्हणून कामाला हात न घालणें हें चांगलें नाही. प्रामाणिकपणें काम करणाऱ्याच्या मार्गांत मुद्दाम अडचणी आणून उभ्या करणें ही गोष्ट घाटते तितकी सोपी नाही. सरकारनें कृपा न करणें, आणि सरकारनें आपल्या सेवाकार्यांत अडथळे आणणें, ह्या दोन गोष्टी भिन्न आहेत. ह्या दोन्ही क्रिया एकरूप नाहीत. उदाहरण म्हणून स्थानिक स्वराज्याचा प्रभ घेऊं. लॉर्ड रिप-ननें काहीं दिवें व ते दुसऱ्या एका लॉर्डानें काढून

घेतलें. म्हणून आपण घसा वसेपर्यंत ओरडतो. ज्यांनीं दिळें, त्यांनीं तें परत घेतलें म्हणून ओरडणें यांत काय अर्थ ? भिकेच्या तुकड्याला आपण किती महत्त्व देतो ! काय ही आपली स्थिति ! धिक्कार असो आपणांला ! आणि असल्या भिकेच्या तुकड्यांना स्थानिक स्वराज्य म्हणून आपण गौरवितो हा तरी केवढा मूर्खपणा व बाबळटपणा !

आणि वास्तविक खरें म्हटलें तर स्थानिक स्वराज्य आपल्या दारांत आपली वाट पहात आहे. तें कोणी द्यावयास कशाला हवें ? स्वराज्य आपल्या जवळ आहे. या स्वराज्यापासून कोणता लॉर्ड आपणांस दूर करील ? हें घरचें स्वराज्य आजवर कोणी हिरावलें नाहीं, आणि पुढेंहि कोणाला हिरावून घेतां येणार नाहीं. आपल्या खेडे गांवाना जें जें पाहिजें तें सारें आपणांस करतां येईल. खेड्यामधील शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता, रस्ते, दवाई, पाणीपुरवठा, सारें आपण करूं शकूं. कामास लागावयाचाच अवकाश आहे. निश्चयपूर्वक ऐक्यानें वागूं व कामें करूं तर कामाचे हां हां म्हणतां डोंगर उठवतां येतील. हीं कामें करण्याला सरकारच्या परवानगीची जरूरी नाहीं. परन्तु आपला निश्चय अब्याप होत नाहीं. त्याला कोण काय करणार ? जर आपण एकत्र येऊन कार्य करणार नाहीं तर हे गोवर्धन कसे उचलले जाणार ?

अद्यापहि एकत्र येऊन सहकार्याने कामें करण्याचा निश्चय होत नसेल तर आपण मानेस धोंडा बांधून समुद्रांत जीव तरी देऊं या. नीट जगा नाहीतर मरा तरी. परन्तु ना धड जगणें ना मरणें. या स्थितीला काय म्हणावें ?

शिक्षणाचा प्रश्न तर सर्वांत आधीं हातीं घेतला पाहिजे. शंका घेणारा विचारील, या शिक्षकांना पगार कोठून द्यायचा ? पगार देण्याचें सुद्धां आम्ही आमच्या शिरावर घेतलें पाहिजे. देशाचें कार्य आम्ही करूं लागलों, देशाचें कार्य जर आमच्या हातीं घेतलें, तर तें काम करणाऱ्यांना आम्ही का मुशाहिरा देऊं शकणार नाहीं ! जो पगार देतो तो धनी असतो ही गोष्ट खरी. आपणांस पगार देणारें सरकार असेल तर सरकार धनी राहील. आणि हा परकी धनी स्वतःचाहि खिसा नीट भरून घेतल्याशिवाय राहणार नाहीं. म्हणून सारीं कार्यक्षेत्रें आपण आपल्या हातीं घेतलीं पाहिजेत. आणि सर्वांत आधीं शिक्षण. शिक्षणावर आपली हुकमत हवी. धंदेशिक्षणाच्या बाबतींत आपणांस अडचणी येतील, परन्तु आपणांस भरपूर अनुभव आतांपर्यंत आला आहे कीं परकी सरकार तर धंदेशिक्षणाची कधींच सोय करणार नाहीं. कारण त्यांत त्या सरकारचें मरण आहे.

माझे टीकाकार म्हणतील आतां बरीक कठिण

झालें ! कारण आतां तर प्रत्यक्ष कार्याचीच भाषा सुरू झाली. होय. केवळ बोलाचीच कढी व बोलाचाच भात यानें अतःपर भागणार नाहीं. काम कठीण तर खरेंच, परन्तु म्हणूनच तें शिरावर घेण्यांत अपार गोडी आहे. अर्जाच्या कामदाची नाव करून तींत बसून सोन्याचीं पिसें धुंडाळून आणूं अशी जर कोणी कल्पना काढली तर कांहीं देशभक्त त्या गोष्टींतील लोकांप्रमाणें खरोखर त्या नावेत बसून निघण्यास तयार होतील. परन्तु राष्ट्राचें खरें भांडवल असल्या फुसक्या नौकेंत घातून धोक्यांत आणावें अशी सहजा मी देणार नाहीं. धक्का बांधून पाणी अडविणें हें कठीण आहे. आणि “ हे पाण्या, कृपाकरून मागें सर ” अशी हात जोडून सनदशीर चळवळ करण्याची गोष्ट सोपी आहे. परन्तु पहिला मार्ग दगदगीच्या व कठीण असला तरी त्याचा अवलंब करूनच आपण संकटमुक्त होऊं. दुसरा मार्ग बुडवील यांत शंका नाहीं. कांहीं तरी स्वस्तांत मिळवणारा मनुष्य “ मी किती हुशार ” अशी बढाई मारतो. परन्तु ती स्वस्त वस्तु जेव्हां कामी येत नाहीं, तेव्हां दुसऱ्या कोणावर तरी दोष लादून तो मनुष्य मोकळा होतो. परन्तु दुसऱ्यावर दोष लादून स्वतःचें कितीहि लटकें समाधान केलें तरी कार्य होत नाहीं ही गोष्ट डोळ्यांना दिसत असते.

जोंपर्यंत जबाबदारी दुसऱ्यावर असते तोंपर्यंत

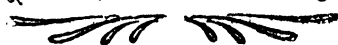
त्या जवाबदारीचें महत्त्व आपणांस वाटत नाहीं. परन्तु तीच जवाबदारी जर स्वतःच्या शिरावर येऊन पडली तर तिचा आपण केवढा तरी बाऊ करतो. दुसऱ्यावर असतांना जी जवाबदारी हलकी वाटे, ती स्वतःवर येतांच जड वाटू लागते. परन्तु ही खरी नीति नव्हे. सर्वोना एरुच न्याय लावला पाहिजे. ज्या वेळेस आपण ब्रिटिशांचे वर्तनावर ताशेरा झाडतो, त्यांचे आपण न्यायाधीश होतो, त्या वेळेस मानवी दुर्बलता, मनुष्य सहजदोष, या सर्व गोष्टी आपण ध्यानांत घेतल्या पाहिजेत. इंग्रज झाले तरी मनुष्यच ओहेत. त्यांच्या बाबतींत आपण जितकी कठोर कसोटी लावूं, त्यापेक्षा अधिक कसोटी स्वतःचे बाबतींत आपण स्वतः लावली पाहिजे. कारण इंग्रज बोलून चालून परका. त्याला भारताबद्दल आपलेपणा कां व कसा वाटावा ? भारताविषयीचें कर्तव्य तो नीट बजावीत नाहीं म्हणून आपण कडक शेरा मारला. आतां स्वतःचे वर्तनावरहि शेरा मारा. न्यायाचा कांटा तोच ठेवा. ब्रिटिशांना शिव्याशाप देणें हें सोपें राजकीय काम आहे. परन्तु तेवढ्यानें ध्येयप्राप्ति होत नाहीं. जशास तसें, टोल्यास टोला, ह्यामुळें खऱ्या कर्तव्याचा गंभीर व खंबीर पाया घालण्याचें आपण विसरूं. ज्यावेळेस एखादा पक्षकार इरेस पडतो, माझें सोंरें जरी गेलें तरी मी हा खटला लढवीनच लढवीन अरें

म्हणतो, त्या वेळेस त्याला विवेक राहत नाही. तो विकारवश पशुच होतो. आपल्या राजकीय चळवळीचा पाया जर क्रोध असेल तर साध्य दूर राहून क्रोध हेंच आपलें ध्येय होऊन बसेल. दुय्यम व कमी महत्त्वाच्या प्रश्नांस महत्त्व प्राप्त होईल. आणि विचारांची व आचारांची गंभीरता लुप्त होईल. विकारांचा नंगानाच सुरू होईल. परन्तु भरमसाट भावना, भरमसाट कृति म्हणजे सामर्थ्य नसून दुबळेपणा आहे.

असला सारा क्षुद्रपणा, हें सारें विकारी पशुत्व आपण झडझडून टाकलें पाहिजे. देशप्रेमाच्या विशाल व सुंदर पायावर आपण सारें काम उभारलें पाहिजे. दुसऱ्यावर विसंबून राहूं नये. दुसऱ्याचा तिरस्कार हाहि आपल्या कार्याचा हेतु नसावा. दुसऱ्यावर विसंबणें किंवा दुसऱ्याचा तिरस्कार करणें, या दिसावयाला जरि दोन गोष्टी दिसल्या तरी एकाच दुबळेपणाच्या वृक्षाच्या त्या जोडफांद्या आहेत. याचनेंत आपला मोक्ष आहे, असें जर आपण ठरविलें, आणि ती याचना दात्यांनं जर पूर्ण केली नाही, तर त्या दात्याबद्दल तिरस्कार व द्वेष वाढूं लागतो. दुबळेपणा व तिरस्कार जवळ जवळ नांदतात. दुबळ्याला प्रबळाचा सदैव तिट्कारा वाटतो. आपण कोणाजवळ भीक मागितली नाही म्हणजे कोणाचा तिरस्कारहि करावा लागणार नाही.

आपणांला भीक न घालणाऱ्यांचा तीव्र तिरस्कार म्हणजेच देशभक्ति असा जर सिद्धान्त आपण ठोकून दिला तर एका क्षणांत एकप्रकारचें देशभक्ति केल्याचें समाधान वाटेल. परन्तु त्या समाधानाची किंमत शून्य आहे हें सांगणें नलगे.

मुलाची शुश्रूषा करणें हें आईचें आवडतें कर्तव्य आहे. तें आईकडून काढून घेऊन जर दुसऱ्या वर सोंपवेल तर आईच्या हृदयाची काय स्थिति होईल तें पहा. तिचें कोणालाहि मग समाधान करता येणार नाहीं. कां वरें ? कारण मुलावर तिचें अपरं पार प्रेम असतें. आणि म्हणूनच मुलाची सेवा आपणच करावी असें तिला वाटत असतें. त्या प्रेमाला सेवेचें खाद्य पाहिजे असतें. त्याप्रमाणेंच आपल्या देशाचें सारें काम इतरांनीं केलें तर तें आपणांस आवडेल का ? आपल्या मातेची सेवा इतरांनीं करावी व आपण स्वस्थ बसावें हें आपल्या मातृभक्तीस रुचतें का, शोभतें का ? आपणच आपल्या देशाची खरी चिंता वाहिली पाहिजे. त्यासाठीं अहोरात्र कष्ट केले पाहिजेत. यालाच देशभक्ति म्हणतात. हें कर्तव्य, ही सेवा, ही जबाबदारी दुसऱ्यावर टाकून आपण त्याला फक्त शिव्या देणें याला देशभक्ति म्हणतां येणार नाहीं, शहाणपणाहि म्हणतां येणार नाहीं. कारण देशासंबंधीचें खरें कर्तव्य त्यामुळें अपूर्णच राहणार. तें परका कसें पुरें करणार?

निबंध ३ रा.

सर्वांचा मिळून एकच राष्ट्रीय पक्ष होऊं दे.

मी कोणत्याहि एका विशिष्ट पक्षाचा नसल्या मुळें राष्ट्रीय-सभेंत जे झगडे झाले, त्यांचें तिन्हार्ईत या नात्यानें मला नीट निरीक्षणपरीक्षण करतां आलें. ज्यांना ते प्रत्यक्ष पहावे लागले, ज्यांच्या मनाला जबर धक्का बसला, त्यांची गोष्ट माझ्याहून निगळी आहे. ते ती गोष्ट लौकर विसरूं शकणार नाहींत. परन्तु जी गोष्ट होऊन गेली, तिची उद्वेगजनक स्मृति सदैव ताजी ठेवणें हें बरें नव्हे. राष्ट्रीय आरोग्याचें तें लक्षण नाहीं. राष्ट्राची मंदावत चाललेली नाडी आज जीवनरसानें पुन्हां उडूं लागली आहे. यासाठीं मधूनमधून जरी असे वाताचे झटके आले तरी नाडी ठीक असल्यामुळें निराश होतां कामा नये. पूर्वीचें आरोग्य पुन्हां प्राप्त होणार यांत शंका नाहीं. थोडा उशीर लागेल एवढेंच. जो नवीन जीवनरस उत्पन्न होत आहे, त्याच्या बळावर हे झटके सहज सहन करूं शकूं. तो जीवनरस एकदम जोमानें भरूं लागल्यामुळें तर हा धक्का बसला. येणाऱ्या आरोग्याचीं, लाभणाऱ्या चैतन्याचीं हीं आगामी चिन्हें आहेत. वाळलेलें लाकूड तोडलें तर तें वाढत नाहीं. परन्तु जिवंत वृक्षाला तोडलें तर

तो आणखी फोंफावतो. राष्ट्राबा झालेली आजची जखम आपण चिघळूं देतां कामा नये. आपलें वाढतें आरोग्य प्रकट करून ती जखम त्वरित भरून काढूं या. जो धडा आपणांस शिकविण्यांत आला आहे, तो नम्रपणें शिकून अधिक विवेकी व शहाणे होऊन पुनश्च ऐक्याचे नवीन प्रयत्न करूं या.

आजपर्यंत सारें राष्ट्र मृतवत् पडलें होतें. आतां नाना रूपांनीं, नाना दिशांनीं जीवन पुन्हां प्रगट होत आहे. अशा वेळेस हट्ट धरून चालणार नाहीं. सर्व भिन्न भिन्न मतांबद्दल आपण आदर दाखविला पाहिजे, सहिष्णुता राखली पाहिजे. अखिल राष्ट्राच्या एकीकरणार्थ व वैभवार्थ प्रत्येकानें दुसऱ्याशीं आविरोधी राहून स्वतःची कार्यपद्धती आंखावी असें ठरलें पाहिजे. असें केल्यानेंच आपणांस चांगलें शिक्षण मिळेल, कार्यपद्धती समजेल. असा अनुभव घेतल्याशिवाय, अशा गोष्टी शिकल्या-शिवाय, स्वराज्य म्हणजे एक भ्रान्त कल्पना राहिल.

कोणत्याहि स्वतंत्र राष्ट्रांत कोणतेंहि मत दाबलें जात नाहीं. निरानिराळ्या विरुद्ध पक्षांची एकमेकां-वर क्रिया प्रतिक्रिया होत असते. प्रत्येक पक्ष धड-पडतो व शेवटीं एक निकाल बाहेर पडतो. तो निकाल बलवान् असतो. इंग्लंडमध्ये मजूरपक्ष किंवा समाजसत्तावादी पक्ष— ज्यांचे विचार क्रान्तिकारक असतात— त्यांनाहि तेथील पार्लमेंटमध्ये स्थान आहे.

इतके परस्परविरुद्ध पक्ष असूनहि त्यांच्या प्रतिनिधीं-
मध्ये अशा प्रकारचें सहकार्य कसें बरें शक्य
होतें ? तें शक्य होतें याचें कारण स्वातंत्र्या साठीं
जे अनेक दिव्य झगडे त्यांनीं केले, त्या झगड्यांतून
त्यांनीं जें शिस्तचें शिक्षण मिळविलें तें होय. ही
शिस्त त्यांच्या हाडींमांसीं खिळलेली आहे. आईच्या
दुधाबरोबरच हें शिस्तीचें बाळकडूं त्यांना पाजलें
जातें. ह्यामुळे नाना मतभेद असले, कितीहि कटु
वादविवाद झाले, तरी क्रियेचें व ध्येयाचें ऐक्य
तेथें राहूं शकतें.

परन्तु आपण ज्या सभापरिषदा भरवितों,
तेथें प्रत्यक्ष कार्याची कल्पनाच नसते. त्यामुळे
जबाबदारीचीहि जाणीव नसते. राष्ट्रीय वृत्ति व
एक राष्ट्रीय इच्छा उत्पन्न व्हावी व ती वाढीस
लागावी, यासाठीं ह्या सभा परिषदा अस्तित्वांत
आल्या. राष्ट्रीय भावना जागृत करण्यासाठीं भर-
वलेल्या या परिषदांतहि—जेथें देशांतील थोर थोर
पुढारी जमतात, वेंचक माणसें एकत्र येतात, तेथेंहि
जर विरुद्ध मतांनदल आपण आदर दाखविला
नाहीं तर या जगांत आपण फारच हिणकस ठरूं.

“आमचा मतभेदच नाही, जाऊं द्या आमचीं
मते चुलीत, आमच्या मतांचें काय एवढेंसें”—असें
वरपांगी बोलून, दिखाऊ ऐक्य निर्माण करा, असें
मी कधींहि सांगणार नाही. तें होणारहि नाही व

झालें तरी हितकरहि नाही. या विश्वामध्ये लोट-
ण्याची व खेंचण्याची अशा दोन शक्ति आहेत.
या दोन शक्तिप्रवाहांनीं विश्वाचा विकास होत
आहे. अशाच प्रकारची विकासपद्धती सर्व सनद-
शीर संस्थांतहि निर्माण झाली पाहिजे. आणि या
प्रमाणें वागूं लागल्यास परस्परविरुद्ध ध्येयांना फुटून
दूर निघून जाण्याची पाळी न येतां, तेथेंच राहून
वरचढ होण्यासाठीं प्रयत्न करतां येईल. उत्पन्न
झालेली वाफ व्यर्थ जाऊं न देतां, तिचा उपयोग
करून घ्यावयाचा असेल तर वाफेला कक्षांत ठेव-
णारा बॉयलर तेथें अवश्य पाहिजे.

जोंपर्यंत राष्ट्रांत जिवंतपणाच नव्हता, तोंपर्यंत
मतभिन्नताच दिसून येत नव्हती. तोंपर्यंत अशा
विकासवादी घटनेची जरूरच भासली नाही. परन्तु
राष्ट्रांचें हृदय आज पुन्हां उडूं लागलें आहे. आतां
राष्ट्रांच्या मेंदूनेंहि जागृत होऊन, अवयवांकडून
नीट पद्धतशीर काम करून घेतलें पाहिजे. राष्ट्रीय
सभेचीं अनेक शकलें व्हावीं ही घटना फार दुःख-
दायी आहे.

एकाच मानृभूमीच्या अंगाखांद्यावर आज
शेंकडों वर्षें हिंदुमुसलमान वाढवले जात आहेत,
खेळवले जात आहेत. तरी अजूनहि आपण परस्प-
रांहून किती दूर आहोंत ? आपणांमधील ज्या कांहीं
विशेष दोषांमुळें हैं असें होतें, ते सारे दोष दूर

केल्याशिवाय आपल्या प्रगतीच्या मार्गातील अडचणी दूर होणार नाहीत. हे दोष शोधून ते जोवर आपण समूळ खणून काढणार नाही तोंपर्यंत आपल्या मोठमोठ्या आशाआकांक्षा फोल आहेत. हे दोष काढून टाकू तर परक्यांचे आपल्यामध्ये भांडण लावण्याचे प्रयत्न हास्यास्पद ठरतील. तसे खोडसाळ प्रयत्न मग कोणी करणारच नाही. सरकारला हे दुहीचे वणवे मग पेटवतां येणार नाहीत. कारण पेटवण्यासाठी लागणारे इंधनच नसेल. निरिंधन अग्नि कसा पेटणार ? आणि थोडे फार इंधन सरकारजवळ राहिलेच तर सरकारच आधी धांवपळ करून आगीचे बंब आणील व आग विझवील. अत्यंत गरीब व दरिद्री माणसाच्या झोंपडीला आग लावणे सम्राटालाहि करतां येणार नाही; कारण त्या ज्वाळा राजवाड्याकडेच पेटत जावयाच्या व राजवाडाच भस्म व्हावयाचा !

जुन्या बंधनांतून धडपडत जेव्हां एखादा नवीन पक्ष उदयास येतो, तेव्हां हा एक उपटसुंभ उभा राहिला, हा एक अभद्र धूमकेतु उत्पन्न झाला असें काहींना वाटू लागतें. त्या नवीन पक्षाच्या मानेला नख लावून त्याला ताबडतोब मातीत मिळवावें असें त्यांना वाटतें. मग नूतन पक्षहि अशा परिस्थितीत जर दंड थोपडून उभा राहिला, त्यानें जरा आडदांडपणा केला, जरा शिष्टाचाराचें अति-

क्रमण केलें, तर तें क्षम्यच आहे. जें जें नवीन म्हणून निर्माण होतें, तें संपूर्णपणें नवीन नसतें. तें नैसर्गिक नियमांनींच उत्पन्न होतें व जुन्याशींहि अविभक्तपणें जोडलेलें असतें. कार्यकारणाच्या सांखळींतील तो आणखी एक नवीन दुवा असतो. हें सारें लक्षांत घेऊन, नव्याजुन्यामध्ये जर कांहीं झटापट झालीच, जर कांहीं बाचाबाची, बोलाचाली झालीच तर ती तात्पुरतीच असणार. त्या झटापटीकडे फार लक्ष देऊ नये. या नव्या व जुन्या दोन्ही पक्षांचें एकीकरण होऊन एकच असा राष्ट्रीय पक्ष स्थापन होणार यांत शंका नाही.

राज्यकर्ते जों जों अधिक जुलूम करतील, तों तों त्या जुलुमाला पुरून उरून जर राष्ट्र वर मान करूं लागलें, तर त्यांत भिण्यासारखें काय आहे ? अशामुळें सदैव असंतोषच राहील, धुसफूस राहील, असें भय वाटावयास नको. उलट राष्ट्र कांहीं मेलें नाही, हातपाय तरी झाडण्याची त्याच्यांत अद्याप धुगधुगी आहे, हें दिसून आल्यानें अधिक उत्साह आपणांस वाटावा, अधिक आशा वाटावी. सरकारच्या जुलुमाचा जरी प्रतिकार करतां आला नाही, हातपायहि समजा हलवतां आले नाहीत, तरीहि त्या जुलुमाबद्दल जर मनांत अत्यन्त दुःख होत असेल, तर त्याच्यांतहि जिवंतपणा आहे असें वाटून मला आशा वाटते. भावनाशून्यता हा एक

सद्गुण ओहे असें मानावयास मी तरी कदापि तयार होणार नाही.

जहालपणाविषयीं एक गोष्ट अशी ओहे कीं जहालपणा लौकर निर्माण होतो, परन्तु तो कव्हांत ठेवणें कठीण असतें. आपले राज्यकर्तेहि जहाल आहेत. परन्तु यामुळेंच त्यांचा अंत होणार आहे. त्यांच्या लक्षांत अजून तें आलें नाही. हिंदुस्थानांत खालचे अधिकारी जे अत्याचार व जुलूम करतात, ते कदाचित् वरिष्ठ सरकारला संमतहि नसतील. खालचेच बेजबाबदार लोक विकारशील असल्यामुळें अतिरेक करित असतात.

हें जसें सरकारचे बाजूनें म्हणतां येईल, तसेंच लोकांच्याहि बाजूनें म्हणतां येईल. जहालांनीं अत्याचार केले असें म्हटलें म्हणजे कोणत्या पुढाऱ्याला दोष द्यावा हें कळत नाही. ते अत्याचार, तो अतिरेक जहाल पुढाऱ्यांस मान्यहि नसेल. हे सारे बेशिस्त प्रकार विकारवश व उतावळ्या अनुयायांकडून होतात. कारण त्यांना जबाबदारीची जाणीव नसते. शिवाय नेमस्त व जहाल या विभागणीच्या रेषा सरकारनें स्वतःसाठीं आंखल्या आहेत. त्याचीच री आपण काय म्हणून ओढावी ?

जहालांचा असा विशिष्ट पक्ष देशांत नाही कीं जो खड्याप्रमाणें निराळा काढून सरकारनें चिरडून टाकावा. राष्ट्रीय चळवळीच्या ह्या खुणा आहेत.

आणि जों पर्यंत देशांत दुःख व दारिद्र्य आहे, दास्य व असंतोष आहे, तोंपर्यंत सरकारनें राष्ट्रीय चळवळ कितीहि दाबली व दडपली तरी या ना त्या रूपानें ती पेटतच राहणार ! किंवा योग्य संधीची वाट पहात राष्ट्राच्या पोटांतच धुमसत राहणार. ती मरणार नाही.

निसर्गाच्या नियमाप्रमाणें होणाऱ्या या सहज गोष्टींवर “ ह्या कांहीं विशिष्ट पंथाच्या आहेत ” असा शिक्षा कोणी मारतात. कारण त्या त्यांना नको असतात. १८ व्या शतकांत युरोपमध्ये धर्म म्हणजे पोटभरू स्वार्थी लोकांनीं निर्मिलेलें थोतांड असा धर्मावर शिक्षा मारला गेला. आपल्याकडेहि हिंदुधर्म कांहीं ब्राह्मणांनीं पोटासाठीं निर्माण केला, त्यांना हद्दपार करा, असें कांहीं म्हणतात. त्याचप्रमाणें जहालपणाहि कोठें तरी गुप्त प्रयोगशाळेंत निर्माण होत आहे, त्याच्या मुळाशीं कांहीं असंतुष्ट गुंड आहेत, त्यांचे पुढारी न्यायासनासमोर खेंचून ही चळवळ दडपून टाकावी असें ह्या सरकारलाहि वाटूं लागलें आहे.

असें करण्यांत सरकारला काय वाटत असेल तें वाटो. परन्तु सरकारप्रमाणेंच आपणहि बरळूं लागूं नये व शिक्षे मारीत सुटूं नये. आपण जरा खोल पहाण्याचा प्रयत्न करावा. आज दळणवळण वाढलें आहे. दूरचे प्रांत जवळ आले आहेत.

सरकार आज एक आहे. आपण राष्ट्राचा इतिहास अभ्यासून राहिलों आहोंत. राष्ट्रीयसभेचे जोराचे प्रयत्न चालू आहेत. ह्या सर्व गोष्टीमुळे हें राष्ट्र एक आहे, हा देश एक आहे, असे दिव्य विचार मधूनमधून आपल्या हृदयाकाशांत प्रकट होऊं लागले आहेत. सुखदुःखांत आपण सारे भारतवासी एक, आपलें भवितव्य एक, ध्येय एक, असे विचार मनांत येत आहेत. अशा वेळीं प्रेमाची व स्नेहाची बंधनें अधिक बळकट करून जर आपण परस्परांस अधिक एकत्र आणणार नाहीं तर हे उत्पन्न होणारे मंगल विचार पुन्हां मावळतील. आणि मग ध्येयभूत राष्ट्रीय ऐक्य कसें व्हावयाचें ? ऐक्याची भावना दृढमूल करण्यासाठीं आपण कायावाचामनें प्रयत्न चालवले नाहींत. ऐक्याची भावना निर्माण करण्यांत आपलें हृदय नाहीं व नव्हतें. हें कठोर व कटु सत्य जितक्या लौकर आपण साक्षात्कारूं तितकें अधिक चांगलें.

सत्याचा अविष्कार आश्चर्यकारक असतो. सत्य आश्चर्यकारक रीतीनें प्रकट होत असतें. एके काळीं जे विचार मोठमोठे लोक सांगत होते, परन्तु ज्यांच्याकडे कोणी लक्ष दिलें नाहीं, तेच विचार आज सामान्य लोकांच्याहि बोलण्यांत प्रकट होत आहेत. प्रत्येक जण दुसऱ्याला म्हणत आहे “ होय हें खरें आहे, नाहीं का रे ? गुलामगिरीपेक्षां

स्वावलंबन व कष्ट यांत श्रेष्ठपणा आहे. तुला नाहीं असें वाटत ? ” नोकरीशिवाय ज्यांना कांहीं दिसत नसे, त्यांनीं वरील उद्गार काढावे हें आश्चर्य नाहीं का ? श्रीमंताचा मुलगा विणकाम शिकायला जातो; सभ्य गृहस्थाचा मुलगा कपड्यांचें गांठोडें डोक्यावर घेऊन फेरीला निघतो; ब्राम्हणाचा मुलगा अभिमानानें नांगर धरतो; हा चमत्कार नाहीं का ? पूर्वीं केवळ शब्द कोणाला पटत नव्हते. परन्तु सत्याचें दर्शन होतांच कृति होऊं लागली. सत्यदर्शन विजयी असतें.

व्यक्तीला काय किंवा राष्ट्राला काय, स्वातंत्र्य, मोक्ष, हेंच अंतिम प्राप्तव्य आहे. या मोक्षप्राप्तीच्या पंथांतील अडचणी आपणच आपल्या कल्पनांतून निर्मित असतो. कोळी आपल्याच धाग्यांत गुरफटतो. ह्या सर्व अडचणी संयमानें, विचारानें श्रमानें व अभ्यासानें आपण दूर केल्या पाहिजेत ?

श्रम हें आपलें कर्तव्य, वादविवाद नव्हे. शब्द नकोत कर्म हवें आहे. ज्या कामानें आपणांस उत्साह मिळेल असें काम केलें पाहिजे. “ आपण आळशी आहोंत, कष्टांचा व श्रमांचा आपणांस कंटाळा आहे ” हा आपणांस लागलेला कलंक आपण कामाचे पूर वाहवून धुवून टाकला पाहिजे. आपलें दारिद्र्य व आपले कलह यांच्या मुळाशीं आळस व कर्मशून्यता आहेत. आळशी मनुष्य दरिद्री होतो व आळशी कांहीं

उद्योग नसल्यामुळे भांडत बसतो. आपण गुलाम आहोंत, कारण आपला परस्परांवर विश्वास नाही. आपणांमध्ये ऐक्य येण्यासाठी आपण स्वतःला मर्यादाशील व संयमी बनाविले पाहिजे. आपण विकारी न होतां विवेकी झाले पाहिजे, समतोल राहण्याची खटपट केली पाहिजे. खऱ्या वीराप्रमाणे वाणी व करणी यांवर संयम ठेवण्यास शिकले पाहिजे. आपण असे न होऊं, ह्या गोष्टी जर मनापासून आपण न शिकू, तर आपले कर्मक्षेत्र हे आपले कलहक्षेत्रच हाऊन वसेल !

आपल्या देशांतून जी अलोट संपत्ति आतां पर्यंत इंग्रजांनी नेली व जिच्यामुळे आजचे जगांतील महनीय स्थान त्यांना लाभले आहे, त्या संपत्तीचा एक अंशहि आपणांस परत मिळणार नाही ही खातरी बाळगा. आपल्यासमोर जे काम आहे, तो पोरखेळ नाही. आपले सारे सामर्थ्य, सारी सहनशीलता, या कामी ओतावी लागेल. उगीच आरडाओरड करून, उल्लूपणा करून, दिखाऊपणा करून, आधीच असलेल्या अनन्त अडचणींत जे भर घालतील ते कार्याची हानी करतील. न डगमगतां आपण सारे कार्य शिरावर घेतले पाहिजे. आपण आपले उद्योगधंदे मोकळे केले पाहिजेत. आपण आपले शिक्षण आपल्या हातीं घेतले पाहिजे. आपण संघटना निर्मिली पाहिजे. सहकार्य केले

पाहिजे. आपण बलवान्, शीलवान् व संयमी झालें पाहिजे. कार्य अफाट आहे. ह्या प्रचण्ड कार्यांत रक्ताचें पाणी करावें लागेल. परन्तु उगीच बेजबाब-दारपणें दंगेधोपे माजवणें योग्य होणार नाही. त्यानं कार्यहानि होऊन ध्येय अधिकच दूर राहील.

मी भीतीमुळें, अतिसावधानागिरिमुळें हें बोलत आहे असें नका समजू. दुःख व कष्ट म्हणजे काय तें मी जाणतो. आपत्ति ही प्रभूची देणगी आहे व तिची मी पूजा करतो. आणि दुःखाबद्दल मला आदर आहे म्हणून त्याच्याबद्दल मी गंभीरपणें विचार करूं लागतो. जे दुर्बल असतात, ते दुःखामुळें एकतर धांगडधिंगा घालतात. आदळआपट करणें निराळें व खंबीरपणें उभें रहाणें निराळें. बडबड निराळी, वीरता निराळी. आत्मसमर्थन निराळें व आत्मसाक्षात्कार निराळा. दुःखाला जो धडा आपणांस शिकवावयाचा आहे, तो जर आपण शिकूं तर वरील गोष्टींतील भेद आपण ओळखूं शकूं.

तर मग आपण कार्याला कसा आरंभ करावयाचा ? एक गोष्ट विसरूं नका कीं कळस जितका उंच, तितका पाया खोल असला पाहिजे. आपल्या आकांक्षाप्रमाणें राष्ट्राची इमारत जर भव्य व टोले-जंग उभारावयाची असेल तर प्रत्येक जिल्ह्यांतून कामाला आरंभ झाला पाहिजे. प्रांतिक सभांनी

आपापल्या प्रांतांत कार्य करणाऱ्या शाखांचीं जाळीं पसरलीं पाहिजेत. ह्या शाखांचें पहिलें काम म्हणजे बारीकसारीक सारी माहिती गोळा करणें. कोणतेंहि योग्य काम करण्यापूर्वीं स्पष्ट व भरपूर अशी माहिती आधीं हवी.

संघटना बलवान् असावी म्हणून निरनिराळे घटक तयार करून त्या घटकांनाहि बलवान् बनविलें पाहिजे. प्रत्येक गांव स्वावलंबी केला पाहिजे. प्रत्येक गांवांत शाळा हवी, उद्योगधंद्याचो शाळा हवी, धान्याचीं कोठारें हवींत, बँक हवी. अशा संस्था खेड्यांतून निघाव्यात व टिकाव्यात म्हणून मदत केली पाहिजे. खेड्यांतून क्रीडांगणें हवींत, एकत्र येऊन काम काज करण्यासाठीं पंचायतींचें ठिकाण हवें; वाचनालय व ग्रंथालय असावें. हें सारें काम करावयाचें आहे.

जोंपर्यंत जमीनदार व मजूर यांच्यामध्ये प्रेमाचे संबंध नाहींत, तोंपर्यंत दोघांचेंहि नुकसान आहे. सहकार्य निर्माण करण्याची वेळ अजूनहि आली नाहीं का ? मजुरांना जगविलें पाहिजे, सुखी केलें पाहिजे. श्रम वांचबिणारीं लहान लहान यंत्रें आपण उपयोगांत आणलीं पाहिजेत. सुधारलेले हातमाग, सुधारलेले उंसाचे चरक, शास्त्रीय गोरक्षण व गोसंवर्धन, नाना गोष्टी खेड्यांतून करावयाच्या आहेत. यासाठीं सहकार्य हवें. अनेकांनीं एकत्र आलें पाहिजे.

शहरांतील प्रचण्ड प्रमाणावर चाललेल्या कारखान्यांतील दोष खेड्यांतून सहकारी तत्वावर चाललेल्या छोट्या संस्थांतून शिरणार नाहीत.

एकादा का होईना जर आदर्श गांव तयार करतां आला तर तें उदाहरण इतरांस मार्गदर्शक होईल. दिव्यानें दिवा लागतो. एकाचें पाहून दुसरा उचलील. परन्तु जोंपर्यंत आपण प्रत्यक्ष कांहीं तरी करून दाखवित नाहीं, तोंपर्यंत मध्यवर्ती आपली संस्था निष्प्राणच राहील. जेथें परिघच नाहीं, तेथें केन्द्र कोठून असणार ?

कोठें तरी मध्यवर्ती सरकारच्या हातांतील सूत्रें आपल्या हातीं यावीं म्हणून आपण उत्सुक झालों आहोंत. आपला सारा उत्साह त्यांत खर्च होत आहे. परन्तु तीं सूत्रें हातीं घेऊन ज्यांच्यावर राज्य करावयाचें त्यांची दशा काय आहे ? युरोपामधील प्रचण्ड कारखाने आपल्या देशांतील ज्याप्रमाणें उद्योगधंदे मारित आहेत, त्याप्रमाणेंच हें परकी राज्ययंत्रहि खेड्यांतील आपल्या संस्था, व आपली संस्कृति यांना धुळींत मिळवित आहे. खेड्यांतून पूर्वी जें चैतन्य दिसे, जी चळवळ असे, त्यांचें आज नांवहि नाहीं. तळीं कोरडीं पडलीं, पाट गाळानें भरून गेले, कुरणें नष्ट झालीं, देवळें ओस पडलीं. खेड्यांतील श्रीमंत लोक शहरांत राहूं लागले आहेत. ते जेव्हां पूर्वी खेड्यांतच रहात

तेव्हां त्यांच्या उत्सवसमारंभांत, त्यांच्या सुखांत खेड्यांतील जनता भाग घेई. क्षणभर सुखी होई. परन्तु आज श्रीमंतांचे मुनीम व हस्तक हेच खेड्यांत रहातात. आणि ते गरिबांना कसे वागवित असतील ते दिसतच आहे.

जनतेसमोर उदात्त व यथार्थ असे ध्येयच आज नाही. त्यागाचें जिवंत उदाहरण डोळ्यासमोर नाही. नैतिकबंधनें नाहीत, कांहीं विधिनिषेध नाही. कठोर दंडुक्याच्या जोरावर देशांत आज स्मशानशान्ति राखली जात आहे. कायद्याला दया नाही. धर्म नाही. खोट्यानाट्या फिर्यादी होत आहेत. वादीप्रातिवादी परस्परांस धुळींत मिळवित आहेत. कोर्टकचेऱ्या व वकील या कलहधर्मास उत्तेजन देत आहेत. खेडीं मृतवत् होत आहेत. हिंताप सर्व देशाचा मसणवटा करित आहे. दुष्काळ नाही असें एकहि वर्ष सुधें जात नाही. अवर्षणें नित्याचीं झालीं. पूर्वी दुष्काळांत आधार देणारी धान्याची पेवें असत. तीं मात्र आतां राहिलीं नाहीत. पोलिसांना किंवा गुंडांना हां म्हणण्याची, खबरदार म्हणण्याची जनतेंत ताकद नाही. पोलिसांनं दरडवावें, लुटारुंनं लुटावें, गुंडांनं गप्प बसवावें. जनता प्रतिबंध करू शकत नाही. सारी प्रतिकारशक्ति मेली. चोर व चोरांना पकडण्यासाठीं ठेवलेले— दोघे जनतेला खात आहेत. आणि जनतेजवळ काय उरतें?

खाण्यापिण्याची भ्रान्त आहे. दुधतूप शब्दच उरले. गरिबांच्या भोजनांत त्या जणुं निषिद्ध वस्तु ठरल्या! शुद्ध तूप गेलें. आतां भेसळीचें येऊं लागलें. खाण्यापिण्याची ददात आणि त्यांत पुन्हां रोग. पूर्वीचे घरचे देशी रोग आहेतच, आतां परदेशांतीलहि नाना रोग आले आहेत व कायमचे राहिवारी झाले आहेत.

आनंद नाहीं, अन्न नाहीं, आरोग्य नाहीं, आशा नाहीं, स्थान नाहीं, मान नाहीं, बळ नाहीं, फळ नाहीं, शेजारी मदत करावयास कोणी नाहीं. तडाका येताच तो मुकाय्यानें घेण्यास माथे वांकवले जात आहेत. मृत्यु येतांच हातपाय न हलवतां त्याच्या स्वाधीन व्हावें लागत आहे. परमावधीच्या सोशिकपणामुळें अन्याय सहन केले जात आहेत. सारा दोष ग्रहदशेच्या माथ्यावर व कलियुगाच्या डोक्यावर दिला जात आहे. संकटें आलीं तर तारक एक फार तर परमेश्वरच उरला आहे.

हें असें सारें कां ? कारण पुळालाच कीड लागली. वृक्षाच्या मुळांना पोसणारा सारा ओलावा सुकून गेला. राष्ट्राची खरी जननी म्हणजे खेड्यांतील सुव्यवस्था. ही जननी, ही आई आज मेली आहे. खेड्यांतील सुंदर संस्था छिन्नभिन्न होऊन पडल्या आहेत. जीवनरस देणाऱ्या या संस्था उखडल्या गेल्या. काळाच्या ओघांत वाळलेल्या ओंडक्याप्रमाणें

त्या वाहून जात आहेत. खेडीं उध्वस्त झालीं तर राष्ट्र कसे टिकणार ? हीं ७ लाख खेडीं-राष्ट्रपुरुषांच्या शरीरांतील ह्या रक्तवाहिन्या आहेत. ह्या आज रक्तहीन आहेत. महान् आपत्ति आली आहे. तर मग आपण काय करणार ? नवीन कांहीं निर्मिणार नाहीं का ? ओलावा देण्यासाठी, खेड्यांना पोसण्यासाठी कांहीं हालचाल करणार नाहीं का ? राष्ट्र-वृक्षाचीं जीं हीं ७ लाख मुळें, त्यांना जाऊन पाणी बालणार नाहीं का ? मिसर, ब्राझिलोन वगैरे राष्ट्रे मेळीं, त्यांच्या प्रमाणें आपण मरणाची वाट पहात बसलों आहोंत का ? नाहीं. ह्या गोष्टी म्हणजे नाश-वाचा खेळ नाहीं. ग्रहदशेवर दुर्दशा अवलंबून नसते. आपल्या अवनतीला कार्यकारणभाव आहे. तीं कारणे आपण दूर केलीं पाहिजेत. म्हणजे परिस्थिति बदलेल. त्या कारणांचा नाश करूं तर भाग्य परत येईल. परन्तु हातपाय जोडून स्वस्थ बसूं तर उद्यांचें मरण आज येईल.

ज्याच्या नाकाशीं सूत धरून बसले आहेत, असा आसन्नमरण रोगीहि बरा होतो. त्याची काळरात्र निभावते. तो मरणाचा क्षण जाऊन गुण पडूं लागतो. खिडकींतून नवजीवनाचे किरण येतात. रोग्याच्या डोळ्यांत पुन्हां तेज चमकूं लागतें. पूर्वी वरचे वर्ग, पंढरपेक्षे प्रतिष्ठित समजले जाणारे वर्ग आपल्या बंधूंचे संरक्षक असत. परन्तु आजचे प्रतिष्ठित व

मुशिक्षित लोक आपल्या भावाग्रहिणींपासून दूर जाऊं लागले. ते स्वतःचें कर्तव्य विसरले, स्वतःची जवाबदारी विसरले. इंग्रजी अमदानींत भाऊ भावापासून दूरदूर चालला.

परन्तु आतां चूक कळू लागली आहे. जीं कर्तव्यें चुकवलीं तीं करण्यास पुन्हां आपण उत्सुक होत आहोंत. कृत्रिम भेद दूर करून सामान्य जन-तेशीं एकरूप होऊं पहात आहोंत. रामराज्याचा आरंभ करित आहोंत. होय, चला या सोरे व झटून कामाला लागा. वेळ आली आहे. ती आपल्या कामाची वाट पहात आहे. काळ कोणाची वाट बघत नाही. तुम्ही काम केलें नाही तर काळ झरकन निघून जाईल. मग आणखी रडत वसावें लागेल. आपल्या दुबळेपणाचें मुख्य कारण म्हणजे आपण भाऊभाऊच परस्परांस पारखे झालें आहोंत. या प्रेमशून्यतेमुळे जीवनरस कमी होत चालला होता. जर भाऊभाऊ सोरे एकत्र याल, प्रेमानें नांदाल, तर एका क्षणांत उत्साह वाढेल, बळ चढेल. आपण दीनदुबळे आहोंत असें मग कधींहि वाटणार नाही. सोरे जवळ आलों म्हणजे सर्वांच्या दुःखदैत्याची जाणीव होईल. आणि सर्वांचें दुःख एक होऊं दे कीं तें दूर झालेंच समजा.

जमीनदार व सावकार यांना माझी प्रार्थना आहे. खेड्यांतील लोकांना जीवन देण्याच्या कामांत

तुम्ही जोंपयेंत उदारपणें लक्ष घालणार नाहीं, तोंपयेंत खरें काम होणार नाहीं. शेतकरी सुखी झाला, जर श्रमणारा बहुजनसमाज सुखी झाला, तर त्या-मुळें आपल्या हितसंबंधास बाधा येईल असें वाटावयास नको. प्रजा जर सामर्थ्यसंपन्न झाली तर त्यांत तुमचें नुकसान नाहीं. पाया मजबूत केला तर वरील कळसाला वाईट वाटण्याचें काय कारण ? किसानकामगारांवर आपली अनियंत्रित सत्ता राखूं पाहणें व त्यासाठी उपाययोजना करूं पाहणें म्हणजे स्वतःचें मरण स्वतःच्या खिशांत घेऊन राहणें होय. गोरगरीब जनता जर बलशाली झाली तर त्यांच्यावर जुलूम करण्याचा मोह होणार नाहीं. तें काम मग करावेंसें वाटणार नाहीं. जमीनदार सावकार म्हणजे कांहीं दुकानदार नव्हेत. पैन्पैचा हिशेब पहाण्याची त्यांची दृष्टी नसावी. देत रहाण्याची. हृदयें जोडण्याची आपली पूर्वापार परंपरा आहे. ही परंपरा जमीनदार जर पुन्हां चालवणार नाहीत तर उरलीसुरली त्यांची सत्ताहि अस्तास जाईल. जें थोडें फार वैभव अद्याप आहे, तेंहि जाऊन त्यांना दीनांहून दीन व्हावें लागेल.

जमिनदार खेड्यांत न रहातां दूर शहरांत रहातात. खेड्यांवर श्रीमंत होणारे हे लाक शहरांत राहून थोडीफार दया कदाचित् तेथून दाखवतील. परन्तु त्यानें खरा कार्यभाग होणार नाहीं. त्या त्या

गांवच्या जमीनदारांनीं त्या त्या गांवांतच राहिलें पाहिजे. एका खेड्यांतील माझा अनुभव सांगतो. एका खेड्यांतील कोळ्यांना पोलिसांनीं फार त्रास दिला. मी कोळ्यांना सांगितलें “ कलकत्याचा चांगलासा वर्काल तुमच्यासाठीं देतो. तुम्ही हक्कासाठीं भांडा. ” परन्तु त्या कोळ्यांचा पुढारी म्हणाला “ महाराज, आम्ही हा खटला समजा जिकला तरी काय? पोलिसांची व आमची रोजची गांठ आहे. ते दुसरी कुरापत काढतील व आणखी अधिकच सतावतील, उट्टें काढतील. ” मी मनांत विचार केला व म्हटलें “ खरें आहे. दुबळ्या लोकांना हक्क मिळणें—प्रवळांहुन त्यांना अधिक हक्क मिळणें—म्हणजे तर फारच मोठी आपत्ति आहे! ” रोगी फारच दुबळा असेल तर शस्त्रक्रिया नीट पार पडूनहि रोगी शेवटों दगावयाचाच !

एकदां एक कोंकरुं ब्रह्मदेवाकडे गेलें व म्हणालें “ प्रभो, मी काय करूं? सारे मला खातात. असें कां बरें ? ” ब्रह्मा म्हणाला “ मी काय करूं ? तुला पाहून खाऊन टाकावें असा मलाहि मोह होत आहे. ” दुबळ्या व नालायक लोकांस न्याय मिळवून देणें देवांनाहि दुष्कर होतें. मग सरकार व पार्लमेंट आपणांस न्याय देतील अशी आशा करण्यांत काय अर्थ ? आपण जसे दीन दुबळे आहोंत, तसेच जगाच्या अंतापर्यंत आपण रहावें, असेंच सरका-

रचें धोरण दिसून येत नाही का ? पोलिस अपराधी आहेत, अशा साक्षी जे पोलिसकमिशनपुढें देतात तेच “ पोलिसांच्या हातांतील सत्ता कमी करावी, विपारी दांत पाडावे ” असें बिल आलें तर त्या विरुद्ध आरडाओरड करतात ! कोंकळं जर जरा बलवान् झालें तर पुढें त्याला मटकावतांना तें तितकें लुसलुशित लागणार नाही, जरा टणक लागेल अशी त्यांना भीति वाटते. “ देवो दुर्बलघातकः ” हें चिरंतन, सनातन सत्य आहे.

आणि शेवटीं हे देशभक्तीनें उचंबळणाऱ्या तरुणांनो ! सर्व हालअपेष्टांस मिठी मारून देशा-साठीं मरावयास सिद्ध असणाऱ्या नव जवानांनो ! आपल्या मातेचे मंगल आशिर्वाद तुम्ही माझ्या हातून स्वीकारा. आपल्या समोर जें प्रचण्ड कार्य आहे, तें सर्व संकटानिशीं आपल्या शिरावर धेण्या-करितां तुम्ही पुढें येत आहांत. खरोखर केवढी ही आनंदाची व सौभाग्याची गोष्ट. जीवनाची जळती उगवती प्रभा म्हणजे तुम्ही. तुम्ही अरुणोदय करित आहांत, प्रकाशकिरणांचे दूत आहांत. तुमच्यांतील पौरुष जागृत होत आहे. या पौरुषाचें आगमन दणदणाटानेंच गडगडाटानेंच घोषित केलें जात आहे असें नाही. तर या तृषित व तप्त भूमीवर जे प्रेमामृताचे मेघ तुम्ही भरभरून आणीत आहांत, जी सेवेची स्नेहमयी वृष्टी करित आहांत, तद्द्वाराहि

पौरुषच प्रकट होत आहे. तुमचें पौरुष पराक्रमी ओह व प्रेमळ ओह. तें अन्यायाशीं झुंजेल व सेवेत रंगेल. वज्राहून कठोर व फुलाहून कोमल असें तुमचें शौर्यधैर्य आहे. लोक पायाखालीं तुडवले जात होते. जनतेचा सर्वत्र धिक्कार केला जात होता. कितीहि अपमान झाले तरी ते मुकाट्यानें गिळण्याची त्यांना संवयच जडली होती. मानव-जातीच्या हक्कांची त्यांना विस्मृति पडली होती. अशा सर्वांकडून उपहासलेल्या, आपल्या परित्यक्त दुबळ्या भोळ्या भाबड्या लोकांना, आजच्या या प्रेममय सेवामय व संरक्षण देणाऱ्या वातावरणांत “ बंधु ” या शब्दाचा खरा अर्थ कळूं लागला आहे. आजपर्यंत ते विचारे हा शब्द ऐकत होते. त्या शब्दांतील भावनेचा ऊबदार अनुभव त्यांना कोणी दिला नव्हता.

हिंदुस्थानांतील दुःखी लेंकरांचें दुःख का एकाच प्रांतांत आहे ? नाहीं नाहीं. दुःखाचा वणवा आमतांर सर्वत्र पेटला आहे. सारे दुःखाच्या नरकांत पिचत आहेत. सारें आकाशच फाटलें आहे. या आकाशास कोठ-वर ठिगळें जोडणार ? दुःख—हें विराट् अनन्त दुःख दूर करावयास तुमचे प्रयत्न पुरे पडणार नाहीत. सर्व दुःखी बंधूंचा सांभाळ तुमच्याकडून होणार नाही. म्हणून तुम्ही सर्व बांधवांना स्वतः

समर्थ व्हावयास शिकवा, स्वसंरक्षण करून घेण्यास लायक बनवा. त्यांचें दुःख दूर व्हावयास हाच मार्ग आहे.

तरुण मित्रांनो, कोणत्या तरी एखाद्या खेडें-गांवांत जा. तें खेडें स्वतःचें माना. तेथें घरदार करा. तेथेंच रहा. संघटना करा, सेवा करा. स्वावलंबन व सहकार्य यांचे तेथील जनतेस धडे द्या. सहकार्यांच्या जोरावर दुःस्थिति कशी दूर करतां येईल तें त्यांना दाखवा, समजवून द्या. ह्या तुमच्या कामामुळें तुम्हांस मान सन्मान कीर्ति मिळेल अशी अपेक्षा राखू नका. ज्यांच्यासाठी तुम्ही झटणार, खटपट करणार, त्यांच्यापासूनहि कृतज्ञतेची अपेक्षा करूं नका, सहानुभूतीची आशा राखूं नका. तेहि आपणांस विरोध करतील, नांवें ठेवतील, शिव्याशाप देतील. परन्तु हें सारें लक्षांत ठेवूनच कामाला लागा. ह्या परिस्थितीस तोंड देण्यास तयार असलें पाहिजे. मरणोन्मुख मनुष्य वातांत असतो व स्वतःच्या मित्रास ढकलतो. त्या अपमानानें चिड्ढून तो मित्र का त्या आज्ञान्याला सोडून जातो ? नाही. उलट जास्तच कळकळीने व प्रेमानें त्याच्याजवळ बसतो व म्हणतो “ याच्याजवळून उठतां कामा नये. या वेळेसच याच्याजवळ बसण्याची अधिक जरूरी आहे. ” आपण हीच गोष्ट हृदयांत धरून काम केलें पाहिजे. आजुबाजूला अपरंपार दुःख पसरलेलें

आहे म्हणून भांबावून जाऊं नका. ह्या अपार दुःखां-
तील अत्यन्त अल्प दुःख दूर करण्याचें स्वतःच्या
शिरावर घ्या. तुम्हांला मग परमेश्वर मार्ग दाखव-
ल्याशिवाय राहणार नाही.

प्रत्येक प्रांतिक सेवामयी समितीने आपल्या
प्रांतांतील खेड्यापाड्यांतून जर अशा शाखा पसर
वल्या तर कांहीं आशा आहे. असें आपण करूं
तेव्हांच हा देश आपला असें आपणांस अधिकारानें
म्हणतां येईल. हा देश आपला आहे असें म्हणतां
यावे म्हणून प्रत्येकानें कांहीं सेवा केली पाहिजे,
त्याम केली पाहिजे. अशा सेवकांच्या संस्था जेव्हां
सर्वत्र दिसू लागतील, तेव्हांच नसानसांतून जीवन-
रस उसळू लागेल. राष्ट्रीयसभा जी आपलें हृदय
आहे— तिचें कार्य नीट होऊं लागेल. आणि भारत-
माता त्या राष्ट्रीय सभेला हृदयार्शी धरील.

आपल्या कामाच्या महत्त्वाचें स्वरूप मी दाख-
विलें. त्याचा थोडक्यांत सारांश असा:-

१— आपण काळाबरोबर पुढें न जाऊं तर मरूं.

२— संघटना हा आजचा मंत्र आहे. आपणां-
जवळ इतर कोणतेहि व कितीहि गुण असले तरी
जोपर्यंत संघटना नाही, तोपर्यंत या गुणाचा
फारसा फायदा होणार नाही. संघटित दुर्गणाविरुद्ध
सद्गुणांनींहि संघटित झालें पाहिजे. तरच त्याचा
टिकाव लागेल.

३- आपल्या रोमरोमांत खरी राष्ट्रीय वृत्ति अद्याप पूर्णपणे वाणली नाही. एक अवयव बळकट करण्यासाठी जावे, तर दुसरा दुबळा होतो. वरच्या वर्गातील लोकांनी सामान्य लोकांत मिसळून काम केले पाहिजे. सारे भेष्टकनिष्ठपणाचे कृत्रिम भेद नष्ट केले पाहिजेत.

४- वादविवाद, चर्चा यांनी खरी ऐक्यवृत्ति व राष्ट्रीय वृत्ति निर्माण होत नाही. सामान्य प्रजा व वरचे वर्ग- यांच्यामध्ये नाना अहंकारजन्य खोटे भेद आहेत. राष्ट्रीय-वृत्ति व खरे ऐक्य यांच्या पूर्ण व योग्य वाढीस हे मोठेच अडथळे आहेत.

५- सुशिक्षित व विचारवंत लोकांतच जर भांडणे होतील तर ध्येय फारच दूर राहील. शेवटीं काय व्हावयाचें तें भविष्यकाल पाहून घेईल. आपण आपले सारे वादविवाद दूर ठेवू या. निरनिराळ्या कार्यपद्धति असणार व असाव्यातहि. या वावर्तति एकवाक्यता न झाली, तरी जो प्रचण्ड व अपार कार्यसागर लंघावयाचा आहे तो उल्लंघण्यास काळावा अपव्यय न करतां ताबडतोब आरंभ करावा या वावर्तति तरी मतभेद नाही.

बंधूनो, आपल्या डोळ्यासमोर आतां सदैव कार्यक्षेत्रच असू दे. तेंच अहोरात्र दिसू दे. काम काम. कामांशिवाय राम नाही. स्वातंत्र्याचें सुखधाम नाही. आपलें कर्तव्यक्षेत्र विस्तृत व विशाल

आहे. जगाच्या इतिहासांत मानवांतील तेजस्वी दिव्यता सदैव कर्मद्वाराच प्रकट होत आली आहे. मनुष्यांतील दिव्यता जेव्हां सेवेच्या व कर्माच्या द्वारा प्रकट होते तेव्हां ती फारच दैदीप्यमान व प्रभावी असते. अशा कर्मवीरांना आपण आदरानें व भक्तिभावानें प्रणाम करूं या. समोर अनंत आपत्ति आ पसरून गिळावयास येत असतांहि, ज डगमगले नाहींत, अगणित स्वार्थत्याग करावा लागला तरी तो ज्यांनीं केला, जे ध्येयार्थच जगले व ध्येयासाठींच मेले, आपल्या देशाला खरें वैभव मिळावें, यश मिळावें, सन्मानाचें स्थान मिळावें, जय मिळावा, म्हणून ज्यांनीं आपलीं जीवनें तृणवत् फेंकून दिलीं— त्या सर्व वीरांना आपण वंदन करूं या. अहंकाराची तृप्ति म्हणजे सिद्धि नव्हे. अतःपर स्वतःपुरतें पाहूं नका. क्षणिकाला भुलूं नका. ध्येय डोळ्याआड होऊं देऊं नका. आज कार्य करणारे आपण उद्यां निघून जाऊं. परन्तु आपल्यामागे आपलें कार्य राहणार आहे. तें अनंत आहे. तें सरणार नाहीं, सरणार नाहीं. कार्यकारणभावरूप कर्म सारखें वाढतच जाणार. ही पिढी पुढील पिढीच्या हातीं आपल्या कर्माची मशाल देईल व अंतर्धान होईल. पिढ्यानपिढ्या असें चालणार. अखंड काम करणाऱ्या अशा पिढ्यान् पिढ्या ज्या राष्ट्रांत निर्माण होतात, त्या राष्ट्रांना तेज चढतें. त्या राष्ट्रांना सामर्थ्य, सुंदरता, सन्मान,

सद्यश यांची प्राप्ति होते.

आज आपण दीनदरिद्री असलों तरी तो उज्ज्वल भविष्यकाळ आपण आपल्या अंतश्चक्षूसमोर सदैव राखू या. तो उज्ज्वल काळ जेव्हां येईल तेव्हां आपले नातूपणतू असें आभिमानानें म्हणतील कीं “ हें सारें आमचें आहे; हें सारें आम्ही निर्मिलें, आम्ही उभारलें; हीं शेतें आम्ही सुपीक व समृद्ध केलीं, हे पाटबंधारे आम्ही बांधले; ही दळदळ आम्ही हटवली, हे रोग आम्ही दूर केले; हें वातावरण आम्ही निर्मळ केलें, हें ज्ञान आम्ही पसरविलें; हें बळ आमचें आम्ही मिळविलें; आम्ही आमचें दुर्बलत्व झुगारून हा काळ निर्माण केला; आमच्या भाग्याचे आम्हीच विधाते. ”

ते आणखी असें म्हणतील कीं “ही भरतभूमी, ही सुजला, सुफला, सस्यशामला, प्रेमळा, निर्मळा मंगला भरतभूमी-ही आमची, हो आमची. श्रमानें जगणारें, सत्यानें वागणारें, दुसऱ्या कोणास न नाडणारें, न पाडणारें, संयमशील व सामर्थ्यवंत असें हें आमचें राष्ट्र. या राष्ट्राकडे जो कोणी दृष्टी फेंकील त्याला जिकडे तिकडे उद्योग दिसेल, प्रयत्नांची पराकाष्ठा दिसेल. ध्येयांना कृतींत आणण्या साठीं अहोरात्र चाललेली धडपड दिसेल; ह्या आमच्या राष्ट्रांत सर्वत्र चैतन्य नाचत आहे, उत्साह उसळत आहे, आशा, आनंद व प्रेम

यांची गाणीं गुणगुणलीं जात आहेत,
असें दिसेल. अनंत मार्गांनीं अनंत
यात्रेकरू न दमतां न थकतां, त्या उज्ज्वल स्थाना-
कडे, त्या परम मंगल परमेश्वराच्या सिंहासनाकडे
घडपडत जात आहेत व त्यांच्या पायाखालीं ही
धरित्री डळमळत आहे असें त्याला दिसेल !

निबंध ४ था.

विशाल भारतांत पूर्व-पश्चिमेचा संगम.

हिंदुस्थानचा इतिहास म्हणजे कोणत्या लोकांचा इतिहास ? श्वेतवर्णी आर्य हिंदुस्थानांत आले, त्या वेळेपासून या देशाच्या इतिहासास सुरुवात होते. निसर्गाचे व मानवाचे सारे अडथळे दूर करून विजयी आर्यांनीं भारतांत प्रवेश केला. अफाट जंगलें त्यांनीं तोडलीं. येथील भूमी धनधान्यानें फुलविली. त्यांच्या श्रमानें व कौशल्यानें हिंदी संस्कृतीचा पाया घातला गेला. असे जे ते पहिले आर्य, त्यांनाहि “ हिंदुस्थान हा फक्त आमचाच ” असें म्हणतां येणार नाहीं.

आर्य व अनार्य परस्परांत मिसळून गेले. विजयी आर्यांनीं अनार्य कुमारिकांजवळ लग्नें केलीं. पुढें बुद्ध काळांत तर जास्तच सरमिसळ झाली. मग जेव्हां ब्राह्मणसमाज आपल्या पडलेल्या भिंती पुन्हां दुरुस्त करूं लागला तेव्हां त्यांनीं त्या भिंती फारच दुर्भेद्य अशा केल्या. त्या पुनर्घटनेच्या काळांत ब्राह्मणांना अनेक गोष्टी दिसून आल्या. देशाच्या कांहीं भागांत वैदिक विधि वगैरे करावयास शुद्ध बीजाचे ब्राह्मण उरलेच नव्हते. त्या भागांत जरूर पडे तेव्हां अन्य भागांतून ब्राह्मण बोलावले जात, किंवा यज्ञो-

पवीतें देऊन नवीन ब्राह्मण निर्माण करावे लागत. पूर्वी ब्राह्मण हे श्वेतवर्णी होते. परन्तु त्यांचा श्वेतवर्ण जाऊन ते पिंगट वर्णाचे बनले. तसेंच या नवीन सामाजिक रचनेत शूद्रांचाहि समावेश झाला. त्यांचीं दैवतें, त्यांच्या चालीरीती, त्यांची ध्येयें यांना सामाजिक पुनर्घटनेत स्थान मिळालें. अशा प्रकारें बृहद्भारत बनला. मोठा हिंदू समाज तयार झाला. वेदकाळांतील आर्यांच्या समाजापेक्षां हा नवसमाज पुष्कळच बाबतींत भिन्न होता.

आर्य व अनार्य यांच्या संमिश्रणानें बनलेला जो हा मोठा समाज, त्या हिंदूसमाजाचा इतिहास म्हणजेच हिंदुस्थानचा इतिहास अशी मर्यादा घालतां येईल का ? हिंदूंचा इतिहास म्हणजेच हिंदुस्थानचा इतिहास असें छातीठोकपणें म्हणण्याची संधी देवानें आपणांस दिली आहे का ? नाही. कारण या हिंदु हिंदुस्थानांत रजपूत लोक अटीतटीनें व ईर्षनें आपसांत भांडत असतांना ज्या फटी उत्पन्न झाल्या, त्यांतून मुसलमानांचे लोंढे आंत घुसले व ते सर्व देशभर पसरले. या हिंदू भूमीवर जगून व येथेंच मरून ती भूमि त्यांनींहि आपलीशी केली आहे. आतां जर कोणी ओरडून म्हटलें कीं “ थांबा, आतां तरी पुरे करा. हिंदुस्थानचा इतिहास म्हणजे हिंदु मुसलमानांचा इतिहास. कबूल. ” तर तेंहि सत्य नाही. परमात्मा

मानव जातीचा इतिहास सारखा वाढवून राहिला आहे, रंगवून राहिला आहे. तो थोर विश्वकर्मा तुमच्या आमच्या अहंकारतृप्तीसाठी स्वतःचे वेत व योजना का बदलणार आहे ?

हिंदुस्तान तुमचा आहे कीं माझा आहे; हिंदूंचा जास्त कीं मुसलमानांचा जास्त; का आणखी तिसरेच कोणी येऊन त्याच्यावर हक्क सांगतात; ह्या गोष्टीशीं सृष्टीचा इतिहास घडविणाऱ्या त्या परमात्म्यास कांहीं एक करावयाचें नाही. त्याच्या सिंहासनासमोर हिंदु, मुसलमान, पाश्चिमात्य, सर्वांनीं आपापली बाजू मांडावी व ज्याच्या बाजूने न्याय मिळेल त्याने आपला विजयध्वज येथें रावावा, असें ह्या प्रश्नाचें स्वरूप नाही. परस्परविरोधी समाजाचा हा झगडा आहे असें जें आपण मानतो, ती आपली चूक आहे. तो खोटा अभिमान आहे. झगडा जो आहे, तो सत्य व असत्य याचा आहे. अनादि काळापासून जें दैवी आहे, त्याचा जें आसुरी आहे त्याच्याजवळ सारखा झगडा सुरू आहे. झगडा समाजांचा नसून तत्त्वांचा आहे. जगांतील झगड्याचें हें असें आंतर स्वरूप आहे.

आपण परिपूर्णतेचें शेवटचें म्हणून जें ध्येय ठरविणार, त्याचा संबंध सर्वात्मकतेशींच असणार. प्रत्येक अडथळा व विरोध यांतून मार्ग काढीत पूर्णता चालली आहे. पुढें जात आहे. पूर्णतेची

जी ही प्रगति होत आहे, सत्याची जी ही धडपड चालली आहे, तिच्याशी ज्या मानानें आपण आपले प्रयत्न एकरूप करूं, त्या मानानें आपल्या प्रयत्नास यश येण्याचा संभव आहे. तुमचे प्रयत्न परिपूर्णतेच्या प्रगतिपर ध्येयाशी एकरूप नसतील तर ते अपयशी होतील. आपलें तेवढेंच घोडें पुढें दामटावयाचें, दुसऱ्याचें काहीं का होईना अशा प्रकारचे प्रयत्न व्यक्ति, व्यक्तीनीं बनलेलीं राष्ट्रे जर करतील, तर त्या प्रयत्नांना ईश्वराच्या कार्ययोजनेंत स्थान नाहीं. अलेक्झांडरला सारा ग्रीस देश स्वतःच्या सत्तेखालीं आणतां आला नाहीं व त्याची महत्त्वाकांक्षा सफळ झाली नाहीं. अलेक्झांडरची इच्छा विफल झालेली दिसावयास मर्त्यलोकीं काहीं काळ लागला; परन्तु ईश्वराच्या घरीं ती महत्त्वाकांक्षा अलेक्झांडरनें मनांत धरतांच त्याज्य ठरविली गेली होती. कारण त्याच्या महत्त्वाकांक्षेच्या पूर्णतेनें जगाच्या हितांत, जगाच्या मंगलांत का भर घातली जाणार होती? तसेंच रोमन लोकांना जागतिक साम्राज्य स्थापावयाचें होतें. परन्तु रानटी लोकांनीं त्यांच्या आशा धुळींत मिळविल्या. रोमचा गर्व मार्तींत गेला. परन्तु त्यासाठीं जग अदरू ढाळीत बसलें नाहीं. रोमन साम्राज्य जगभर झाल्यानें जग का सुखी झालें असतें? रोमन साम्राज्याचा जगाच्या सुखाशीं काय संबंध होता? ग्रीक व रोमन लोकांत जें थोडें फार चांगलें

होतें, तें काळपुरुषानें आपल्या गलबतांत घेतलें आहे, परन्तु ग्रीक व रोमन लोकांना त्यानें गलबतांत घेतलें नाहीं. आणि यामुळें गलबताचें कांहीं एक नुकसान न होतां उलट जो उगीच बोजा वाढला असता तो मात्र कमी झाला. प्रत्येक राष्ट्रा, प्रत्येक मानव वंश जें कांहीं हित मंगल जगांत निर्मित आहे तें काळपुरुष बरोबर घेऊन पुढें जात असतो. राष्ट्रे व जाति नष्ट होतात. परन्तु त्यांचीं निर्माण केलेलें मंगल मरत नसतें. तें जगाच्या सदैव उपयोगी पडत असतें.

हिंदुस्थानची जी उत्क्रांति होत आहे, जो विकास होत आहे, त्यामध्ये शेवटीं हिंदूंचा मोठेपणा जगाला दिसणार, का दुसऱ्या एखाद्या जातीचा दिसणार, ही गोष्ट महत्त्वाची नाहीं. हिंदुस्थानांत मानव जातीचा इतिहास एक निराळाच विशेष प्रयोग करून राहिला आहे. सर्वव्यापक व सर्व संग्राहक जी परिपूर्णता, तिला एक विशेष स्वरूप व आकार देऊन मानव जातीच्या उद्धाराचा विचार येथें चालला आहे. भारताच्या इतिहासांतील हें ध्येय आहे, हें सोनेरी सूत्र आहे. अनंत घडामोडींतील हें सार आहे. हिंदुस्थानांत परमेश्वराला हें ध्येय मूर्तिमंत करावयाचें आहे. आपापलें क्षुद्र व्यक्तित्व विसरून, जातिविषयक दुरभिमान दूर ठेवून हिंदु असो, मुसलमान असो, ख्रिश्चन असो,

जर सारे त्या परिपूर्णतेच्या विशेष ध्येयसिद्धीसाठीं झटतील, तर सत्य व न्याय यांच्या दृष्टीनें कोणाची हानि झाली असें कदापि होणार नाहीं.

विशाल असा भारत निर्मिण्यासाठीं आपणां सर्वास येथें सहकार्य करावयाचें आहे व केलें पाहिजे. जर कोणतीहि विशिष्ट जात, विशिष्ट समाज वा विशिष्ट धर्म बंडखोरपणा करील, आपलेंच प्रस्थ स्थापण्याचा प्रयत्न करील, तर राष्ट्राच्या प्रगतींत मोठाच अडथळा येईल. भारतांतील मोठ्या प्रश्नांशीं ज्या जातीला एकरूप होतां येणार नाहीं, जो समाज, जो पंथ, जो धर्म एकरूप व्हावयास नाखुश असेल, त्या सर्वांना आज ना उद्यां नष्ट व्हावें लागेल, गळून पडावें लागेल. जो समाज भारतांत एकांडे शिलेदाराप्रमाणें वागूं लागेल, त्याला मरावें लागेल. जे निरनिराळे भाग परिपूर्णतेच्या महान् ध्येयासाठीं तनमनधनें करून झटतील, तदर्थ स्वतःचें बलिदान करतील, स्वतःचें सारें विसरतील, ध्येयाचें महत्त्व जाणून स्वतःची क्षुद्रता ओळखतील, ते भाग क्षुद्र असले तरी मोठे होतील. ध्येयाच्या भव्य प्रासादांत त्यांना कायमचें स्थान मिळेल.

हिंदुस्तान ही एक विशाल रंगभूमी आहे. या रंगभूमीवर कवळ हिंदूनींच सारा खेळ करावा असें नाही. परमात्म्याला या रंगभूमीवर जो खेळ

करावयाचा आहे, त्यांत हिंदूंचें कांहीं काम आहे, व म्हणून त्यांना येथें बोलावण्यांत आलेलें आहे. हिंदूंनीं ही गोष्ट सदैव ध्यानांत धरावी. जी भूमिका आपणांस करावयाची आहे, ती जर आपणांस नीट करावयाची नसेल तर आपणांस पडद्याआड जावें लागेल. तो महान् व्यवस्थापक रंगभूमीवरून आपणांस दूर करील. प्राचीन संस्कृतीच्या अभिमानानें आपण जर इतरांपासून दूर राहूं, पूर्वीच्या मोठेपणाच्या घमेंडींत राहून अलग बसूं, आपल्या भोंवतीं भिंती बांधून व खंदक खणून जर स्वतःचा सवता सुभा निर्माण करूं, तर परमेश्वर आपलें शासन केल्यावांचून राहणार नाही. तो दुःखापाठीमागून दुःख पाठवील व इतरांच्या बरोबरीस तुम्हांला आणील. ज्या

मोठेपणामुळें दूर राहूं पाहतां, तो मोठेपणा छाटला जाऊन इतरांच्या उंची इतकीच तुमचीहि उंची होईल. किंवा परमेश्वरी योजनेंत तुम्ही नीट बसत नाहीं असें समजण्यांत येऊन तुम्हांला अजिबात दूर करण्यांत येईल. ईश्वराला आमचाच काय तो फक्त विकास करावयाचा आहे अशी भ्रामक कल्पना करून अभिमानानें इतरांपासून जर आपण स्वतःस अलग करूं, आपला धर्म फक्त आपल्या पुरता, आपल्या संस्था आपल्या पुरत्या, आपलीं मंदिरे फक्त आपल्यापुरतीं, आपलें ज्ञान आपल्याच खोलींत झांकून

ठेवण्यासाठी, असे जर वागूं, तर आपणच निर्माण केलेल्या या भीषण कारागृहांत आपणांस केवळ मरणाची वाट पहात बसावे लागेल.

आतां तर ब्रिटिशहि ओले आहेत. त्यांनींहि भारतीय इतिहासांत महत्त्वाचें स्थान मिळविलें आहे. त्यांचें येथें येणें आगंतुक नव्हतें. जर पाश्चिमात्यांशीं भारताचा संबंध न येता, तर जें परिपूर्णतेचें ध्येय त्याला गांठावयाचें आहे, त्यांत मोठीच उणीव राहिली असती. युरोपियन संस्कृतीचा दिवा आज तेजानें उंच तळपत आहे. काळाच्या या विशाल व प्रदीर्घ रस्त्यावर त्या दिव्यावरतीं आपल्याहि मशाली पेटवून घेऊन आपणांस जोरांनं पुन्हां पुढें निघालें पाहिजे. आमच्या पूर्वजांनीं जें मिळवायचें होतें तें सारें ३ हजार वर्षांपूर्वींच मिळवून ठेवलें आहे असें म्हणणें आपणांस शोभत नाहीं. विश्वाजवळ नवीन देण्यासारखें कांहीं नाहीं, इतकें का तें दीन व दरिद्री आहे ? विश्व अनंत आहे व ज्ञानाई अनन्त आहे. जाणण्यासारखें व मिळवण्यासारखें जें जें कांहीं होतें, तें तें सारें जर आपण जाणलेलें असेल व मिळविलेलें असेल तर आपल्या जगण्यांत तरी काय अर्थ ? ज्यांच्या आजोबापणजोबांनीं सारें ज्ञान हस्तगत केलें, त्यांच्या लेंकरांना आज कर्तव्य तरी कोणतें उरलें ? भविष्यकाळाबद्दलची कोणती आशा व उत्कटता त्यांच्याजवळ असणार ? जुन्या मर-

तुकड्या रुढी व जुने विचार यांच्या आड लपून बसणाऱ्यांना कर्तव्यक्षेत्र तरी कोणतें उरलें ? अर्वाचीन विचारांपासून दूर राहणाऱ्यांना व जुन्यालाच मिठी मारणाऱ्यांना जगावयासाठी आशा तरी कोणती, ध्येय तरी कोणतें ? आपलें जगणें मग केवळ अर्थहीन व भूमीला भारभूतच होईल. जर आपल्या जगण्यांत नवीन पुरुषार्थ संपादण्याची शक्यता नसती तर आपलें अस्तित्वच शक्य झालें नसतें.

आपल्या समोवताच्या भिंतींना पडलेल्या भगदाडांतून इंग्रजहि आंत आले. जगांतील महोत्सवाला तुम्हीहि चला, जगाच्या कारभारांत तुम्हीहि भाग घ्या, असें आपणांस आमंत्रण देण्यासाठी त्यांना पाठविण्यांत आलें आहे. ईश्वराचे ते जणुं दूत आहेत. आपलीं कांहीं लेकरें एकलकोंडेपणानें जगावर रुसून बाजूला बसलीं आहेत हें परमेश्वरास पहावलें नाहीं. जगाच्या संसारांत आपण सामील झालें पाहिजे. आपल्याजवळ जें कांहीं चांगलें असतें तें तेथें घेऊन जाऊं या. आपणांस जो आनंद, जें साहाय्य जगाला देतां येईल तें देऊं या. आपण आपले विचार, आपलीं ध्येयें घेऊन तेथें जाऊं या. आपला संसार दुसऱ्यांना दाखवूं, दुसऱ्यांचा संसार आपण पाहूं. आपण जगाची दृष्टी वाढवूं व स्वतःचीहि वाढवून घेऊं. हें सर्व आपण केलें

पाहिजे. त्याशिवाय सुटका नाही. इंग्रजहि एक संदेश घेऊन आला आहे. तो संदेश नीट ऐकून प्रश्निमेला भेटण्यासाठी जोपर्यंत आपण निघणार नाही, तोपर्यंत इंग्रज आपणांस टोंचित रहाणार, बोंचित रहाणार. तो आपणांस शांत बसू देणार नाही. सुखाने खाऊ देणार नाही, स्वस्थपणे झोंप घेऊ देणार नाही. इंग्रज मनुष्य येथे पाठविण्यांत जो ईश्वराचा हेतु होता, तो हेतु ओळखून जोपर्यंत आपण तत्सिद्धयर्थ खटपट करणार नाही, तोपर्यंत इंग्रजांच्या पकडीतून सुटण्याची आपणांस बिलकूल आशा नको.

इंग्रज संदेश घेऊन आला आहे. परन्तु तो संदेश कोणत्या भारतासाठी ? खरेंच, कोणत्या बरें भारतासाठी ? भूतकाळाच्या बीजांतून भविष्यकाळाच्या सुंदर अंकुराकडे जाणारा हा जो नवभारत, तरुणभारत, त्या भारताला इंग्रज संदेश घेऊन आला आहे. हा नवभारत अखिल मानवजातीसाठी उभा आहे. सर्व विश्वास मिठी मारण्यासाठी उत्सुक आहे. या नवभारतांत अमक्याला स्थान आहे, तमक्याला नाही, अमक्याला प्रवेश आहे, तमक्याला नाही, असे म्हणणारे जे आम्ही ते आम्ही कोण ? बंगाली, पंजाबी, सिंधी मराठी, हिंदु, मुस्लीम यापैकीं या आम्हीत कोणाचा अंतर्भाव होतो ? आम्ही म्हणजे अमुक एक असे काहीं नाही. आमचा जो मोठा आम्ही,

त्या आम्हीमध्ये हिंदु, मुसलमान, इंग्रज, सारे येणार. सर्वांचा अंतर्भाव होणार. सर्वांमिळून जो सर्व संग्राहक बलवान् “ आम्ही ” होईल, त्या आम्हीलाच येथे कोणी रहावे व कोणी राहू नये हें सांगण्याचा हक्क आहे. संकुचित व क्षुद्र आम्हींस तो हक्क नाही.

असा हा विशाल अभिनव भारत उभारण्याची महान् जबाबदारी आज आपणांवर येऊन पडली आहे. ही जबाबदारी पार पाडण्यासाठी आपलें प्रत्येकाचें हें पाहिलें कर्तव्य आहे कीं इंग्रजांची व आपली जी गांठ पडली, तिचा खरा अर्थ समजून घेणें. आम्हीं अलग राहू, सहकार्य करणार नाहीं, उदासीन राहू, हातांत हात घालणार नाहीं, कुणाशीं देवाण घेवाण करणार नाहीं, असें जर आपण ठरवूं, तर असल्या अभद्र लक्षणांनीं आपण आपला भारत अधिकच दुबळा व दरिद्री करूं. अतःपर कौपण्यांत बसून चालणार नाहीं.

भारतवर्षांत अर्वाचीन काळीं ज्या मोठमोठ्या विभूति झाल्या, त्या सर्वांचे प्रयत्न पूर्व व पार्श्वम यांना जवळ आणण्यासाठी होते. त्यांचें हें जीवन-कार्य होतें. अगदीं ठळक म्हणून राजा राम मोहनराय यांचें उदाहरण घ्या. १९ व्या शतकाच्या आरंभीं ह्या देशांत राममोहन राय ही एकच महान् विभूति ह्या दिव्य व उच्च भूमिके-

वर उभी होती. मानव जातीच्या विशाल पायावर भारताचें व जगाचें ऐक्य व्हावें ही गोष्ट १०० वर्षांपूर्वीं एकट्या राममोहन रायांनाच दिसत होती. त्यांच्या त्या दिव्य दृष्टीला कोणतीहि अंधश्रद्धा, परंपरागत रूढी वा आचार यांची बाधा झाली नाही. विशाल हृदय व अपूर्व बुद्धि या दोन्हीच्या साहाय्यानें पूर्वेला न सोडतां त्यांनीं पार्श्वमेलाहि मिठी मारली. नव बंगालला त्यांनींच जन्म दिला.

आपलें कार्यक्षेत्र व ज्ञानक्षेत्र वाढावें म्हणून राममोहन राय झटले. त्यांना कष्ट पडले, त्यांचे छळ झाले. परन्तु त्यांनीं आनंदानें सारें सहन केलें. पूर्वेपासून तों थेट पार्श्वमेपर्यंत आपलें कार्यक्षेत्र व विचारक्षेत्र वाढावें, सत्यसंशोधनाचे मानवाचे जे प्राचीन व अनादि हक्क आहेत, ते आपल्या बंधूस मिळावे, ह्या सर्व पृथ्वीचे आपण वारसदार आहोंत, ही गोष्ट आपल्या बंधूंना पटावी, म्हणून राम मोहन झटले व झगडले. “ बुद्ध, ख्रिस्त व महंमद यांनीं आमच्यासाठीं देह दिले, ” ही महान् वाणी प्रथम ऋषि राममोहन यांनींच उच्चारिली. महान् विभूतींनीं तपश्चर्येनें जें मिळविलें तें सर्व मानवजातीसाठीं आहे. ह्या पृथ्वीवर ज्ञानाच्या मार्गांतील अडचणी दूर करण्यासाठीं, मृत व दुष्ट रूढी नष्ट करण्यासाठीं, जे महात्मे लढले, ते

एका विशिष्ट राष्ट्राचे वा जातीचे नसून सर्व विश्वाच्या मालकीचे आहेत. भारतीय ऋषि जगाचे आहेत व जगांतील सारे महर्षि भारताचेहि आहेत. त्या सर्वांच्यामुळे आपण सारे मोठे झालो आहोत. ह्या सर्व विभूतींनी मानवजातीस वर चढविले आहे.

जुन्या भिती मजबूत करा, पडलेले कोट पुन्हा बांधा, असे राममोहनराय यांनी सांगितले नाही. दिक्कालातीत व्हा असे त्यांनी सांगितले. जगाच्या विशाल अंगणांत, काळाच्या महान् रंगणांत या, असे त्यांनी हिंदी जनतेस सांगितले. पूर्व व पश्चिम यांना जोडण्यासाठी आपण महान् सेतु बांधू या, असे ते हिंदीजनतेस म्हणाले. राममोहन अशा विशाल दृष्टीचे होते, म्हणून आजहि स्फूर्तिरूपाने ते आपणांत वावरत आहेत. कांहीं तरी नवीन निर्माण करा असा त्यांचा संदेश आजहि स्फूर्ति देत आहे. राममोहन यांनी काळाचा हेतु ओळखला. उगीच आंधळेपणाने, जात्याभिमानाची क्षुद्र व संकुचित दृष्टि ठेवून काळाच्या हेतूविरुद्ध, ईश्वरी इच्छेविरुद्ध त्यांनी बंड पुकारले नाही.

हे महनीय ध्येय प्राचीन काळापासून आपल्या देशासमोर ठेवले गेले आहे. या ध्येयकमलाची एकेक पाकळी उघडत आहे. ह्या ध्येयराजाची पताका फडकवणारे राममोहनराय हे महान् वीर

होते. त्यांना माघार माहित नव्हती. ध्येयराजाचा मव्य ध्वज हातीं घेऊन ते निर्भयपणें पुढें गेले.

दाक्षिणेकडे महाराष्ट्रांत न्यायमूर्ति रानडे यांनीं याच ध्येयासाठीं आमरण प्रयत्न केले. एकीकरणाची अपूर्व बुद्धि त्यांच्याजवळ उपजतच होती. जन्मतांच विशाल दृष्टि घेऊन ते आले होते. माणसें एकत्र आणावीं, सहकार्यांचा सुंदर वृक्ष वाढावा, ही जाणीव त्यांना सदैव असे. यांतच त्यांचा आनंद होता. समाजाला क्षुद्रतेतून वर नेणारी, ज्ञान, प्रेम व सत्संकल्प यांच्या मार्गांतलि सर्व अडचणी, सर्व विरोध दूर करणारी, अशी थोर स्वयंभू प्रज्ञा त्यांच्याजवळ होती. ते ईश्वरी देण्याचे महापुरुष होते. अशी थोर दृष्टी त्यांच्याजवळ होती, म्हणूनच त्यांच्या काळीं प्रचलित असलेल्यां सर्व क्षुद्र विचारांच्यावर ते उड्डाण करूं शकले. नाना कल्पना व विचार यांच्या रस्सीखेंचींत, हिंदी व ब्रिटिश यांच्या परस्परविरोधी दितसंबंधाच्या झगड्यांत जरी ते उभे होते, तरी त्यांनीं पूर्वपश्चिमेच्या ऐक्याचा ध्रुव तारा दृष्टिआड होऊं दिला नाहीं. रानड्यांचें हृदय सागरा प्रमाणें होतें, मन गगनाप्रमाणें होतें. हिंदुस्थानचा नवीन उज्ज्वल इतिहास बनाविण्यासाठीं पाश्चिमात्यांपासून मोलाचें सार घेतलें पाहिजे असें ते म्हणत. यासाठीं ते झटले. असें करतांना त्यांचा उपहासहि झाला त्यांना. विरोध झाले. त्यांनीं ते सारे सहन केलें.

त्यांच्या क्षमेला व सहनशीलतेला सीमा नव्हती. हिंदुस्थानानें परिपूर्णता गांठावी असें त्यांना वाटे. या परिपूर्णतेच्या ध्येयाच्या मार्गांत ज्या ज्या अडचणी दिसल्या, त्या दूर करण्यासाठींच त्यांचे सारे यत्न होते.

आणि ते स्वामी विवेकानंद- तो थोर अवलिया, महान् संन्यासी ! त्यांनीं हि हेंच सांगितलें. त्यांच्या एका बाजूस पूर्व व दुसऱ्या बाजूस पश्चिम उभी होती. पूर्व व पश्चिम हे जणुं त्या महापुरुषांचे दोन विशाल बाहु होते. भारतानें पूर्वीच्या संकुचितच जागेंत बसावें असें त्यांना कधींहि वाटलें नाहीं. पश्चिमेचें जें आगमन झालें आहे, त्यांत खोल अर्थ आहे असें त्यांना वाटे. विवेकानंदांची बुद्धि एकीकरण करणारी होती, जोडणारी होती. पूर्वेकडील विचार व ध्येयें यांचा प्रवाह पश्चिमेकडे जावा व पश्चिमेकडेचे विचारप्रवाह इकडे यावेत असें त्यांना रात्रंदिवस वाटे. हा विचारांचा व्यापार नीट चालावा, ही देवधेव सुकर व्हावी म्हणून ते एक मोठा हमरस्ता तयार करीत होते व त्यासाठींच त्यांनीं सारें जीवन दिलें.

ऋषि बंकिमचंद्र, यांचेंहि हेंच जीवनकार्य होतें. बंगदर्शन मासिकाच्या पानापानांतून पूर्वपश्चिमेला त्यांनीं एकत्र मेजवानीला बसविलें होतें असें दिसून येईल. त्यांच्या वेळेपासूनच बंगालीं चाड्म्यांत नव

चैतन्य आलें. काळाची हांक वाङ्मयानें ऐकली. कलेनें युगधर्म ओळखला. कृत्रिम-बंधनें तडातड तोडून वंग साहित्याचा आत्मा पंख फडफडावित बाहेर पडला व जागतिक वाङ्मयाशीं त्यानें मैत्री जोडली. बंगाली वाङ्मयानें विशिष्ट रीतीनें वाढ करण्याचें ठरविलें. पाश्चिमात्य ध्येयें व शास्त्रें मिळवून घेण्याचें निश्चित केलें. बंकीमचंद्रांनीं जें लिहिलें त्यामुळें ते तेवढे मोठे नाहींत. परन्तु विकासाचा नवपंथ त्यांनीं दाखवला, म्हणून ते मोठे. नव पंथ निर्माण करणारे बंकीम, विकासाचा नव भव्य मार्ग दाखवणारे बंकीम, आनंदमठ व विषवृक्ष कादंबऱ्या देणाऱ्या बंकिमांपेक्षां कितीतरी पटीनें थोर आहेत.

सारांश, कोणत्याहि बाजूनें जाऊन पहा. धर्म, राजकारण, वाङ्मय, कोणत्याही क्षेत्रांत जाऊन बघा. हिंदुस्थानच्या अर्वाचीन इतिहासांत जे महान् पुरुष झाले, ज्या थोर विभूति झाल्या, ज्यांच्या ज्यांच्या जीवनांतून कांहीं दिव्यता प्रकट झाली, त्या सर्वांच्या जीवनांतील खरें रहस्य म्हणजे ही विशाल दृष्टि होय. त्यांच्या दृष्टींत पूर्व व पश्चिम अविरोधानें नांदत. पूर्व व पश्चिम जणुं त्यांचे दोन डोळे. त्यांच्या बुद्धींत पूर्वपश्चिमेचा विरोध नव्हता, झगडा नव्हता. दोन्हीं मिळून नवीन मधुरतम उदात्त संगीत निर्माण करणारे ते होते.

आपल्यांतील कांहीं सुशिक्षितांना वाटत कीं हिंदुस्थानांतील अनेक जाति, धर्म व पंथ यांच्यांत जें ऐक्य घडवून आणावयाचें आहे, तें केवळ राजकीय सत्ता मिळविण्यासाठीं म्हणून होय. परन्तु असें मानण्यानें मोठ्या वस्तूला आपण लहान वस्तूची पूरक बनावित आहों ! आपण पुष्कळ वेळां असें करतो. परन्तु आपल्या ऐक्यानें जें साधणार आहे किंवा मिळणार आहे, त्यापेक्षां ऐक्य ही कितीतरी अधिक मोलाची वस्तु आहे. ऐक्य हेंच मानव-जातीचें खरें कार्य आहे. यांतच सर्व परिश्रमांची परिसमाप्ति व्हावयाची आहे. आपणांमध्ये ऐक्य होत नाही. याचें कारण आपल्यांत मुळांतच कोठें-री महान् दोष असला पाहिजे. आणि त्यामुळ जिकडे-तिकडे आपणांस आपल्या शक्तीचा अभाव दिसून येतो. आपल्याच पापांनें आपला धर्म नष्ट होतो. व धर्म नष्ट झाला म्हणजे सर्वनाशहि निश्चित.

सत्यधर्मीला डोळ्यासमोर ठेवून जर ऐक्याचे प्रयत्न आपण करूं, तर ते यशस्वी होतील. मुत्सद्देगिरीनें व आपमतलबीपणानें हें ऐक्य निर्माण करतां येणार नाही. संकुचित व क्षुद्र वातावरणांत सत्य व न्याय्य गोष्टी जगूंच शकत नाहीत. तात्पुरती गरज काय, इकडे सत्याचें लक्ष नसत. आपल्या वर्तनाचा सत्य जर धरुव तारा होईल, तर आपल्या प्रयत्नांत केवळ हिंदुस्थानांतांलच निरनिराळे पंथ

व जाती सामील होतील असें नाही तर या सत्कर्मास इंग्रजहि हातभार लावतील.

असें जर आहे तर मग आज इंग्रज व हिंदी, सुशिक्षित व अशिक्षित हीं जीं द्वैतें दिसतात, हे जे विरोध दिसतात, त्यांचें काय करावयाचें ? हे विरोध का केवळ काल्पनिक आहेत ? या विरोधांचे मुळार्शां का कांहींच सत्य नाहीं ? भारतीय इतिहासांत आज पर्यंत ज्या अनंत घडामोडी झाल्या, ज्या अनेक क्रियाप्रतिक्रिया झाल्या, त्या सर्वांपेक्षां हा प्रस्तुतचा विरोध का कांहीं वेगळा आहे ? या विरोधाचें स्वरूप तरी काय ? तें समजून नको का घ्यावयाला ?

आपल्या धार्मिक वाङ्मयांत विरोध हाहि एक भक्तीचा प्रकार मानला आहे. रावणानें जी लढायी केली, तिनेंच त्याला मोक्ष मिळाला, याचा अर्थ हा कीं सत्याशीं पुरुषार्थपूर्वक झगडा करून शेवटीं आपला पराजय मान्य करणें, म्हणजेच सत्याशीं अधिक यथार्थपणें एकरूप होणें होय. ताबडतोब एखाद्या गोष्टीचा स्वीकार करणारा ताबडतोब ती गोष्ट सोडीलहि. असला स्वीकार खरा स्वीकार नव्हे. यासाठींच सर्व शास्त्रें संशयावर उभारतात. शंका घ्यावयाची व तिचें निरसन करावयाचें. शास्त्राचा जन्म संशयांत आहे. स्वतःच्या सर्व शंका आशंका फेडून घेऊन मग एखाद्या तत्त्वाचा जेव्हां आपण स्वीकार करतो, तव्हां तें मग एका-

एकी आपण सोडीत नाहीं.

पाश्चिमायांशीं संबंघ येतांच आरण स्वतःची सारी विवेकशक्ति गुंडाळून ठेवून जें जें पाश्चिमायांचें दिसेल तें तें मूर्खपणें, भिकाऱ्याप्रमाणें, अधाशासारखे घेत सुटलों. परन्तु अशा घेण्यानें खरें हित होत नाहीं. ज्ञान असो वा राजकीय हक्क असोत. कष्टांनं प्राप्त करून घेतलें पाहिजे. विरोधी शक्तीशीं यशस्वी रीतीनें झगडून या वस्तु मिळवायच्या असतात. स्वातंत्र्याची वा ज्ञानाची जर कोणी आपणांस भीक घातली तर त्या वस्तूंच्छेद आपणांस अभिमान वाटणार नाहीं. झोळींत मिळालेल्या तुकड्यांच्छेद का अभिमान वाटतो? भिक्षादेहीचें स्वातंत्र्य आपल्या खऱ्या मालकीचें होणार नाहीं. वाटेल तो येईल व थोत्राडींत मारून हा झोळी हिरावून नेईल. स्वतःला लालचार करून कांहीं मिळविणें यांत काय पुरुषार्थ? ज्यांत आपली मानखंडना आहे, अशा स्वरूपांत कोणतीहि वस्तु स्वीकारणें यांत कांहीं अर्थ नाहीं. त्यांत आपलें नुकसान आहे, नाश आहे. आणि हें जाणूनच युरोप व युरोपचीं ध्येयें यांच्याशीं आपण झगडत आहोंत. आपला अभिमान खंडित झाला आहे व म्हणून पुन्हां आपल्या घरांत परत येऊन आपण बसलों आहोंत.

हें असें माघारें येणें अगत्याचें होतें. या भरतभूमींत परमेश्वर जो इतिहास घडवून आणित आहे,

त्यांतील हेतु ओळखण्यासाठीं असें माघारें मुरडणें आवश्यकच होतें. जें आपण दुबळपणानें, अधाशा-प्रमाणें, बरें वाईट न पाहतां, घेत सुटलों होतो, त्याची योग्य किंमत कळणें अशक्य झालें होतें. जें श्रमानें झगडून आपण मिळवतो, त्याची महती आपण जाणतो, त्याची किंमत ओळखतो. पाश्चिमात्यांचें जें जें आलें, तें आपलें भरलें घरांत, असें जर आपण केलें असतें, तर त्यांच्या विचारांचें, त्यांच्या ध्येयांचें खरें मोल आपणांस कळतें ना. आणि वस्तूचें मोल कळल्याशिवाय आपण तिचा जीवनांत उपयोग तरी कसा करणार ? पाश्चिमात्य विचारांना, शोभेचा एक दागिना, एवढेंच महत्त्व आपण देत होतो. आणि ही गोष्ट जेव्हां आपणांस कळून आली तेव्हां हें जड ओझें फेंकून देण्यास आपण सिद्ध झालों.

पाश्चिमात्य विचार व ध्येयें, यांच्याशीं राम-मोहन राय एकरूप होऊं शकले. कारण पाश्चिमात्य विचारांनीं ते दिपून गेले नव्हते. त्यांचें हृदय दरिद्री व दुबळें नव्हतें. ते स्वतःच्या भूमिकेवर उभे होते. स्वतःचें भरलेलें घर त्यांना होतें व मिळविलेलें नीट त्या घरांत ठेवतां येत होतें. हिंदुस्थानांतील विचारांची, ध्येयांची खरी संपत्ति त्यांच्याजवळ होती. तो जुना ठेवा त्यांनीं दिपून जाऊन गमावला नव्हता. ते स्वतः असे ज्ञानधन असल्यामुळें, भारतीय विचारसंपत्तीनें संपन्न असल्यामुळें, दुसऱ्यांच्या विचार-

संपत्तिचिं मोल करण्यास त्यांच्याजवळ कसोटी होती. ज्याच्याजवळ हिरेमाणकें पडलेलीं आहेत, तोच नवीन आलेल्या हिऱ्याची परीक्षा करील. राम-मोहनरायांजवळ भारतीय ज्ञानभांडार भरपूर होत. पाश्चिमात्य विचारांची पारख करून त्यांतीलहि भर या भारतीय भांडारांत त्यांनीं घातली. भिकाऱ्या-प्रमाणें हात पुढें करून स्वतःला त्यांनीं विकलें नाहीं व जें दिसेल तें न पारखतां खिशांत कोंबलें नाहीं. पाश्चिमात्य विचारांचा त्यांना बाऊ वाटला नाहीं. बोजा वाटला नाहीं. त्यांची पचनशक्ति समर्थ होती व पाश्चिमात्य विचारहि त्यांनीं सहज पचविले.

आपल्या ह्या पहिल्या थोर पुढाऱ्यांत जी ही शक्ति होती, ती हळुहळु आपणांतहि येत आहे. नाना प्रकारच्या धडपडींतून व विरोधांतून ही शक्ति वाढत आहे. लंबकाप्रमाणें आपण त्या टोंकाला जातो, कधीं या टोंकाला येतो. कधीं कधीं शतजन्मांचे जणुं उपाशी अशा अधाशी पणानें पाश्चिमात्यांचें सगळेंच्या सगळें आपण घेऊं पाहतों, तर कधीं रागानें त्यांचें सारेंच भिरकावून दूर राहूं पाहतों. असें चाललें आहे. परंतु यांतूनच आपल्या ध्येयाकडे आपण जात आहोंत. आपलें पाऊल पुढेंच पडत आहे. एक दिवस असा येईल कीं लंबक स्थिर होईल, आपणांस योग्य तें प्रमाण सांपडेल.

सारासार विवेक न करतां भरमसाटपणानें

ज्या शेंकडों परकी कल्पना आपण घेतल्या, त्या सर्व फेंकून देण्यासाठीं आपण उठलों आहोंत. परंतु या आपल्या असहकाराचें हें एकच कारण नाही.

पश्चिम दिशा आपणांकडे अतिथि म्हणून आली आहे. अतिथीच्या या येण्यांत जो हेतु आहे, तो पुरा होईपर्यंत अतिश्रिता परत पाठवणें योग्य होणार नाही. या पाहुण्याला योग्य तें स्थान व योग्य तो मान दिलाच पाहिजे. पाश्चिमात्यांचा खरा मोठेपणा आपणांस कळत नाही म्हणून, किंवा पाश्चिमात्यच आपलें खरें मंगल रूप येथें प्रकट करित नाही म्हणून म्हणा, किंवा आणखी कांहींहि कारण असो; जर त्यामुळें काळाचा जो हा महान् प्रवाह कांहीं विशिष्ट हेतूनें वहात आला आहे, त्याला जर धक्का घातला गेला, बांध घातला गेला, तर महान् नाश होईल यांत शंका नाही.

इंग्रजामध्ये जें सुंदर आहे, मंगल आहे, उत्कृष्ट आहे, त्याचें जर येथें आपणांस दर्शन झालें नाही, इंग्रज म्हणजे एक बनिया, उदारभावनाशून्य द्रव्य-पूजक, हडेलहप्पी करणारा नोकरशाहीचा एक पित्या, असेंच जर आपल्या अनुभवास नेहमीं आलें; मनुष्य मनुष्याला ज्या ठिकाणीं मोकळेपणानें भेटतो, बोलतो संवरतो, विश्वास दाखवितो, अशा भूमिकेवर जर इंग्रज कधीं येणारच नाही; तो जर नेहमीं उंच

हवेंतच अहंकारानें राहील; आणि अशा रीतीनें इंग्रज व हिंदी लोक जर सदैव दूर दूरच राहावयाचे असतील, तर दोघांसहि केवळ दुःख व ताप यांचीच प्राप्ति होणार यांत शंका नाही. अशा स्थितींत जो सत्ताधीश असेल तो दडपशाहीने कायदे करून असंतोष दूर करूं पाहील. परन्तु अशानें असंतोष कायमचा दूर करतां येणार नाही. इंग्रजालाहि या स्थितीनें कायमचें समाधान राहील असें नाही.

एक काळ असा होता कीं ज्या वेळेस डोव्हिड हेअरसारखे थोर मनाचे इंग्रज लोक आपल्याजवळ प्रेमानें आले. इंग्रजी स्वभावांतील भलाई त्यांनीं दाखवली, त्या काळांतील हिंदी विद्यार्थ्यांनीं आपलीं हृदयें ब्रिटिशांस अर्पण केलीं होती. परन्तु आजचा जमाना बदलला आहे. आजचा हिंदुस्थानांतील इंग्रज प्रोफेसर इंग्रजांतील चांगुलपणाचा प्रतिनिधि राहिला नसून, त्यांच्या चारित्र्याला तो काळिमा फांशित आहे. पूर्वी ज्याप्रमाणें विद्यार्थी इंग्रजी वाङ्मयांत रंगून जात, शेक्सपिअर व बायरन यांच्याबद्दल त्यांना जें काहीं वाटे, तसें आज कांहींएक राहिलें नाही.

शिक्षणाच्याच बाबतींत हें असें झालें आहे असें नाही. इंग्रज मनुष्य, मग तो प्रोफेसर असो वा पोलिस-अधिकारी असो, न्यायाधीश असो वा व्यापारी असो, स्वतःच्या संस्कृतींतील उत्कृष्टपणा तो प्रकट करित नाही. यामुळें इंग्रजांच्या येण्यामुळें जो सर्वांत मोठा

फायदा व्हावयाचा तो होत नाही. हिंदुस्थानचा पदोपदां उपमर्द केला जातो, तेजोभंग केला जातो. भारतीयांची सर्व प्रकारची शक्ति खच्ची केली जात आहे. यामुळे इंग्रजांबद्दलची निष्ठा, आदर, सारं नाहीसं झाले आहे.

पूर्व व पश्चिम जवळ येऊं शकत नाहीत, म्हणून हा असंतोष माजून राहिला आहे. एकमेकां-जवळ सदैव रहायें तर लागतें, परन्तु एकमेक मित्र तर होऊं शकत नाहीं. ही स्थिति अति दुःखाची व दुर्दैवाची होय. ही भयंकर परिस्थिति आहे. याहून दुसरी कोणती भयंकर आपत्ति? ही परिस्थिती लौकर नष्ट करूं या, लौकर बदलूं या, असा ध्यास हृदयास लागला पाहिजे. हृदयांतील सन्दावनेनें असल्या भीषण परिस्थितीविरुद्ध बंड केले पाहिजे. या बंडांत नफानुकसानीकडे न बघतां आपण सर्वस्व पणास लावले पाहिजे.

परन्तु हृदयांतील सन्दावनेचें बंड कायमचें टिकत नसतें हाहि गोष्ट खरी. तें क्षणिक वादळ असतें. कांहीं असो. किती जरी प्रगतिविरोधक, निराशाजनक अशी परिस्थिति असली, तरी एक गोष्ट सत्य आहे, कीं हा जो पूर्व पश्चिमेचा संबंध जडला आहे, त्यांतून कांहीं तरी मंगल निर्माण करून घेतल्याशिवाय मोक्ष नाही. पश्चिमेपासून जें जें घेण्या-सारखें आहे, जें जें चांगलें आहे तें तें घेतल्यावांचून

आपली सुटका नाही. फळ पिकल्याशिवाय देंटा-पासून सुटत नाही. आणि पिकण्यापूर्वीच जर देंटा-पासून तें अलग होण्याचा प्रयत्न करील तर तें कधीं पिकणार नाही.

समाप्तीपूर्वी आणखी एक गोष्ट सुचली ती जातां जातां सांगतों. इंग्रजाला येथें स्वतःचा चांगुलपणा प्रकट करतां येत नाही, ह्याला आपणच मुख्य कारणीभूत आहोंत. जर आपण आपलें दारिद्र्य घालवूं, जर आपण मोठे होऊं, तर इंग्रजहि हृदयाची श्रीमंती प्रकट करण्यांत कंजूपणा दाखवणार नाही. जें देण्यासाठीं देवानें इंग्रजांस येथें पाठविलें आहे, तें त्यानें आपणांस देण्यापूर्वी प्रत्येक क्षेत्रांत आपण श्रमाची पराकाष्ठा केली पाहिजे. आपली शक्ति वाढविली पाहिजे. इंग्रजांच्या दारांत रिक्त हस्तानें भिक्षा-देहि करण्यांतच जर आपण कृतकृत्यता मानूं, तर पुन्हांपुन्हां आपणांस गचांडीच मिळणार यांत शंका नाही.

आळशी व सुस्त, कमर्हानि व शक्तिहीन, निरुत्साही व उदासीन जर आपण सदैव राहूं तर इंग्रजांतील जें चांगलें तें आपणांस मिळवतां येणार नाही. इंग्रजानें आपली कींव करावी ही तर सर्वांत नामुष्कीची गोष्ट. आपल्यामधलि पुरुषार्थानें व माणुकीनें इंग्रजांतील पुरुषार्थ व माणुसकी जागृत झाली पाहिजेत. तेज तेजाला जागृत करतें, माणुसकी

माणुसकीला जागृत करते. इंग्रजालाहि अनेक हाल अपेष्टांतूनच स्वतःच्या तेजाचा साक्षात्कार करून घेतां आला. आपणहि तशीच शक्ति स्वतःच्या ठिकाणीं उत्पन्न केली पाहिजे. उत्कृष्ट व श्रेष्ठ वस्तु मिळवण्याचा मार्ग कष्टाचा व श्रमाचाच असतो.

आपणांतील कांहीं लोक इंग्रजांच्या दरबाराला जातात. तेथें ते माना खालीं घालतात, गोंडे घोळतात हेतु हा कीं मोठ्या पदव्या मिळव्या वा बड्या पगाराच्या जागा मिळव्या. स्वार्थासाठीं आपण लालचावून तेथें जातों. अशांनं इंग्रजांतील जें हीन, त्याचीच आपण पूजा करूं पाहतों. इंग्रजांचा चांगुलपणा आपण प्रकट होऊं देत नाहीं. तसाच दुसराहि एक प्रकार आहे. ते इंग्रजांची हांजी हांजी न करतां, त्यांचे खून पाडूं पाहतात. परन्तु यामुळे इंग्रजांतीलहि खूनशी वृत्तिच जागृत होते. लाळघोऱ्ये, स्वाभिमानशून्य लोक किंवा विकारवश प्रखर तरुण-दोघेहि इंग्रजांतील वाईट तेवढेंच प्रकट होण्यास कारणीभूत होतात. ह्या आपल्या दोन्ही प्रकारच्या दुबळेपणामुळे इंग्रज-मधील दुष्टपणा, लोभीपणा, उर्मटपणा, भ्याडपणा, जर प्रकट झाला तर त्याला नांवें कां ठेवावीं ?

इंग्रज मनुष्याच्या हृदयांतील नीच वृत्ति त्याच्या स्वतःच्या देशांत संयमाखालीं अडतात. तेथें त्याची पशुता वर डोकें काढूं शकत नाहीं. त्याच्या

आजुवाजूची सामाजिक शक्तिच इतकी प्रभावी असते की त्याच्या हृदयांतील उत्कृष्ट गुणच नेमके प्रकट होतात. येथील समाज जिवंत आहे व प्रत्येकाला उंच भूमिकेवर राहण्यास भाग पाडतो. परन्तु हिंदुस्थानांत

जो इंग्रजसमाज आहे, तो येथील इंग्रज मनुष्यावर असे नियंत्रण घालू शकत नाही. येथील अँग्लो इंडियन समाज म्हणजे खरा इंग्रज समाज नव्हे. येथील अँग्लोइंडियन समाज म्हणजे काहीं व्यापारी, काहीं शिपायी व काहीं कलेक्टर यांचा एक गट. या गटांतील प्रत्येक व्यक्ति रूढी व परंपरा, गैरसमज व खोट्या कल्पना यांनीं जखडून जाते. त्यांचें मन ठरीव सांच्याचें बनून जातें. हायकोर्टाचा न्यायाधीश जर इंग्रज असेल तर न्यायाविषयीं आपण निराश होतो. सत्य व सरकारी नोकरशाही यांच्या बाबतींत न्याय मिळावयाचा असेल तर सत्याला मूठमाती मिळावयाची हें जणुं ठरलेलेंच असतें.

ब्रिटिशांची खरी दिलदारी व न्यायप्रियता हिंदुस्थानांत प्रकट होत नाही, याचें कारण येथील वातावरण. हिंदी समाज आज दुबळा, विस्कळित व विकळ झाला आहे. खऱ्या इंग्रजाशीं आपली गांठ न पडतो बड्या साहेबाशींच पडते. कोणी गोरा दिसला कीं आपण त्याला बडा साब्र बनवून त्याच्या चरणीं नमतों.

आपण आपल्या दुबळेपणाने त्याला बडा बनवून त्याचीहि माणुसकी मारली आहे. आपण त्याच्या पायाशीं जर कुत्रें होऊन गेलों तर तो कधीं तुकडा तोंडांत देईल वा कधीं छडी मारील. परंतु आपण वर मान करून मनुष्य म्हणून त्याच्याजवळ वागूं तर तोहि माणसासारखा वागूं लागेल. गोरा मनांत म्हणेल “ ज्याला मी पशु समजत होतो, तो स्वाभि मानी मनुष्य आहे. ” असें जेव्हां होईल तेव्हांच आजचे हाल व अपमान दूर होतील. आपलेंच पाप आपल्या तापाला कारण आहे. आणि दुबळेपणा व भित्रेपणा हें सर्वांत मोठें पाप होय. हें आपलें पाप आपण कबूल केलें पाहिजे. कबूल करून भागत नाही, तें दूर करावयास सर्वांनीं निश्चयाने उठलें पाहिजे.

“ नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः ” अशी श्रुति आहे. दुबळ्याला सत्यदर्शन नाही, मोक्ष नाही. मोठमोठीं अलंकारिक भाषणें वा विकारवश होऊन केलेले अत्याचार, यांच्या द्वारा सामर्थ्य प्रकट होत नाही. तें प्रकट होण्याचे दुसरे मार्ग आहेत. त्याग व सेवा यांच्या मापानें सामर्थ्य मापलें जातें. जोपर्यंत हिंदी मनुष्य भीति टाकणार नाही, स्वार्थ सोडणार नाही, विलास विसरणार नाही, चैन चुल्लेंत घालणार नाही, आरामाला हराम मानणार नाही, तों पर्यंत सरकार जवळ मागण्यांत अर्थ नाही.

भारतमातेच्या सेवेसाठी, जें उत्कृष्ट व उदात्त आहे तें संपादण्यासाठी, सर्वस्वत्यागानें जों पर्यंत हिंदी जनता उभी राहणार नाही, तों पर्यंत सरकार जवळ मागणें म्हणजे व्यर्थ भीक मागणें होय. अशी भीक मागून आपण दिवसेंदिवस अधिकच निःसत्त्व व निकामी होऊं. अधिकाधिक आपला पाणउतारा होईल. त्यागाचें मोल देऊन जेव्हां आपण आपला देश आपलासा करूं, आपल्या सर्व शक्ति आपल्या देशासाठी उपयोगांत आणूं, अहोरात्र उदंड परिश्रम करूं, त्यावेळेस लाजेनें इंग्रजांच्या दारांत भीक मागण्याची जरूर रहाणार नाही. आपण जर नीच न होऊं तर इंग्रजांसही नीच व्हावें लागणार नाही. मग आपण सहकारी होऊं शकूं व समानतेनें आणि आदरानें एकत्र बसून सलोख्याचे व स्नेहाचे संबंध निर्मू शकूं.

जोंपर्यंत हिंदी समाजांतीळ क्षुद्रपणा व मूर्खपणा जात नाही, जोंपर्यंत माणुसकीचे पुरे हक्क आपल्याच बांधवांस आपण देत नाही, जोंपर्यंत उच्चवर्ण खालच्या बंधूस पशुहूनहि तुच्छ लेखित आहेत, जोंपर्यंत जमीनदार कळांना गुलामाप्रमाणें वागावित आहेत, जोंपर्यंत आपले देशीच अधिकारी हाताखालच्या लोकांना पायांखालीं तुडविण्यांत मोठेपणा मानित आहेत, तोंपर्यंत इंग्रजानें आमच्याशीं नीट वागावें असें सांगण्याचें आपणांस खरें सामर्थ्य नाही

व असें सांगण्याचा हक्कहि नाही.

आज आपण हिंदुस्थानांत प्रत्येक बाबतींत, मग ती बाब धार्मिक असो वा सामाजिक असो, राजकीय असो वा कोणतीहि असो मनुष्यास न शोभेसे वागत आहोंत. आपला सारा व्यवहार ओंगळ झाला आहे. भारताचा मोठेपणा आपल्या कृतींतून कोटेंच प्रकट होत नाही. भारतीय आत्मा त्यागानें अद्याप तळपत नाही, म्हणून प्रयत्नांस फळ लागत नाही. समानतेच्या नात्यांनं बाह्य जगास आपणांस भेटतां येत नाही व बाहेरच्या जगाजवळचें मोलवान घेतां येत नाही. जे अपमान व जे कष्ट आपणांस आज भोगावे लागत आहेत, त्याला इंग्रज हा एक निमित्त कारण आहे. अत्याचार करून वा चार गप्पासप्या मारून आपली स्थिति सुधारतां येणार नाही. सामर्थ्यानें समान होऊन जेव्हां इंग्रजास भेटूं तेव्हांच वैरभाव मावळेल. तेव्हांच विरोधाचीं सारीं कारणें नष्ट होतील, मग पूर्व पश्चिम एकत्र येतील. तेव्हां मग राष्ट्र राष्ट्रांला, ज्ञान ज्ञानाळा, यत्न यत्नाला भेटतील. त्यावेळेस हिंदुस्थानचा इतिहास पुरा होईल. मिळवायचें होतें तें मिळालें असें होईल. मग हिंदुस्थानचा इतिहास जगाच्या इतिहासांत मिळून जाईल व जगाच्या खऱ्या इतिहासास आरंभ होईल.

समाप्त

